

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय *गोवर्ध*
सं. नं. *२७६*

ची स्थिति

लेखके

कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

REFBK-0005580

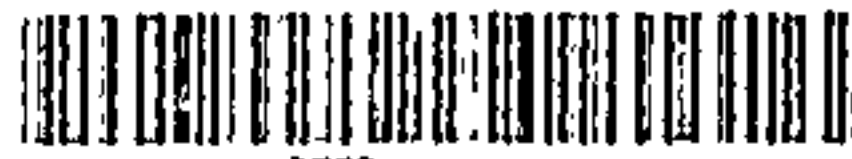
किंमत ८ आणे

आमच्या देशाची स्थिति

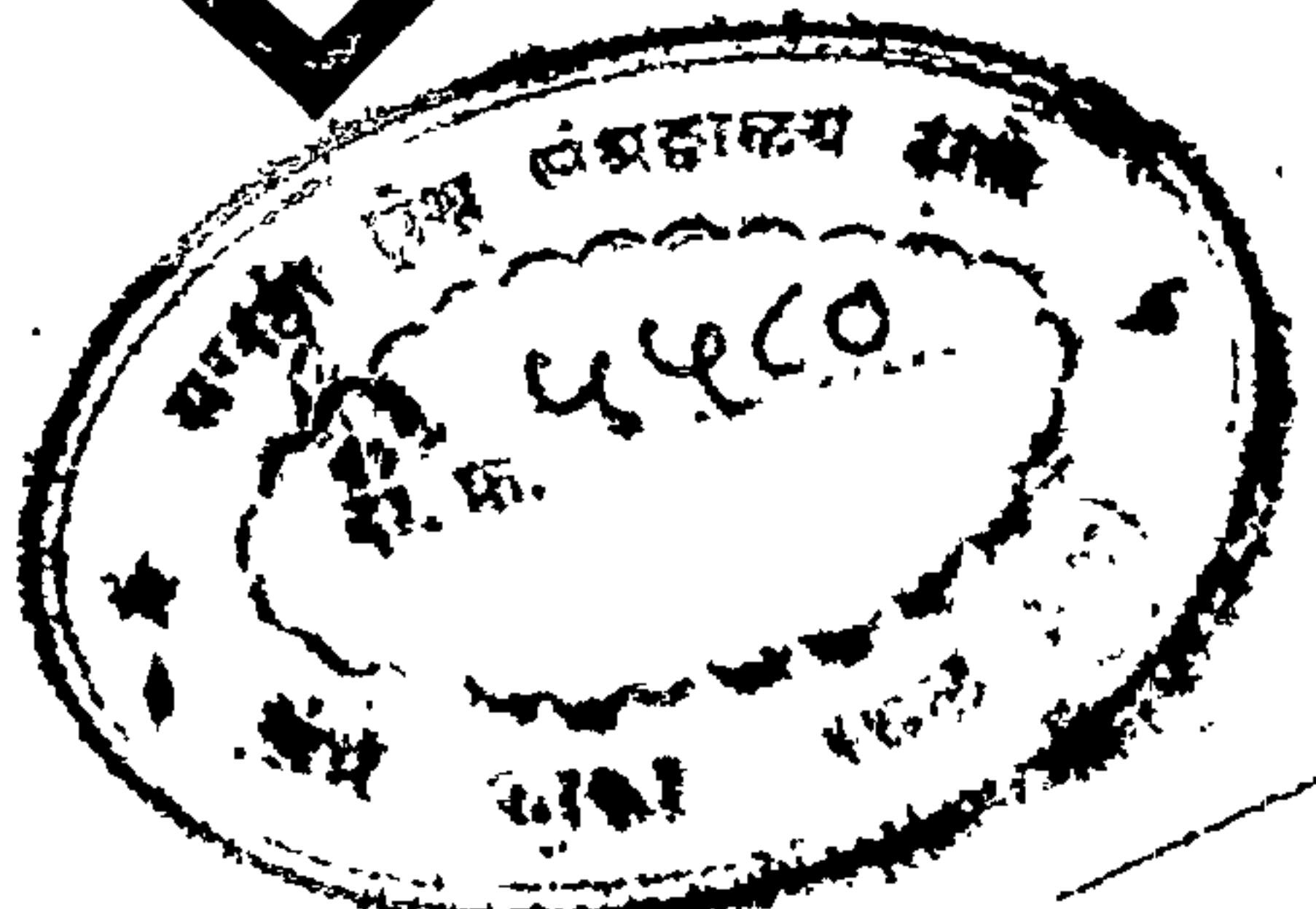
लेखक

कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

२५/११/३७

REFBK-0005580

किंमत ८ आणे

प्रकाशक :

यशवंत गोपाळ जोशी,
६२३:१५ सदाशिव, पुणे २.

सोल एजंट

विश्वनाथ गणेश ताम्हनकर,
१२ बुधवार, पुणे २.

मुद्रक :

श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ५१३ शनिवार, पुणे २.

आमच्या देशाची स्थिति

१ वळवांचे पाऊस (कथासंग्रह) किं. १। रुपया.

*२ पुनर्भेट भाग २ रा (कथासंग्रह) किंमत १ रुपया.

*३ पुनर्भेट भाग ३ रा (कथासंग्रह) किंमत १। रुपया.

४ कणसाचे दाणे (कथासंग्रह) किंमत १ रुपया.

*५ दुर्दैवी मोहरे (ऐतिहासिक चरित्रे) किंमत १ रुपया.

६ पैसाच पैसा (सचित्र नाटक) किंमत १ रुपया.

७ जीवन-पथ (कथासंग्रह) किंमत १ रुपया.

८ आवडत्या गोष्टी (६१ लेखकांचा कथासंग्रह) किंमत ३ रुपये.

*९ चित्तरंजन किं. १। रुपया.

१० फुलबाग (कविता) किंमत १ रुपया.

११ वायफळांचा सळा किंमत २॥ रुपये.

१२ वाहते वारे (कथासंग्रह) किंमत १२ आणे.

१३ गारांचा वर्षाव (कथासंग्रह) किंमत १। रुपया.

१४ सोनेरी नागीण (कादंबरी) किंमत १ रुपया.

१५ हायस्कूल विद्यार्थी (कादंबरी) किंमत ८ आणे.

१६ शि. म. परांजपे चरित्र व आठवणी किंमत १ रुपया.

१७ रशियांतील राज्यक्रांति (पां. वा. गाडगीळ) किंमत २॥ रुपये

१८ गुलाबाच्या पाकळ्या (ले. द. र. कवठेकर) किं. १। रुपया.

१९ रेशमी चिमटे (ले. वा. वि. जोशी) किंमत १। रुपया

२० प्रो. शहाणे (ले. माधवराव जोशी) किंमत १२ आणे.

२१ बाबू कुंवरसिंह (ले. ग. सि. जोशी, बी. ए.) किं. १२ आणे.

२२ उपहासिनी (विडंबन गीतांचा प्रातिनिधिक संग्रह) किं. १॥ रुपया.

२३ होमकुंड (ले. य. गो. जोशी) किंमत २ रुपये.

२४ अलका (कादंबरी) रा. न. कीर्तने, किंमत २। रुपये.

२५ साहित्यसंग्रह (शि. म. परांजपे) किंमत ३ रुपये.

२६ उत्तर ध्रुव (ल. मुलांकरितां) किंमत ४ आणे.

प्रकाशक—यशवंत गोपाळ जोशी, ६२३ सदाशिव, पुणे २.

*मुंबई इलाखा शाळाखात्यांत लायब्रर्यांकरितां व बक्षिसांकरितां मंजूर.

आमच्या देशाची स्थिति

दुर्लभं भारते जन्म मानुष्य तत्र दुर्लभम् *

अंक ७७—(१) विषयोपन्यास. (२) आक्षेपनिरसन-विषयाचे विभाग.
(३) आमच्या राज्यकर्त्यांची स्थिति. (४) राजा व प्रजा यांचा संबंध.
(५) इंग्रजी राज्याविषयीं आजपर्यंतच्या समजुती. (६) त्यापासून
आम्हांस झालेले व होणारे फायदे.

१. प्रस्तुत विषय हा वस्तुतः पाहतां अत्यंत व्यापक होय, म्हणजे त्यांत शेंकडों गोष्टींचा विचार करतां येण्यासारखा आहे, हें उघडच आहे. आमची सांप्रत जी स्थिति आहे तिजविषयीं ऊहापोह करावयाचा म्हटलें म्हणजे त्यांत कितीक प्रकार येतात ! प्रथमतः आपलीं आजपर्यंत काय काय अवस्थांतरे होत गेलीं याचा विचार करणें जरूर आहे; कां कीं, सध्यांची स्थिति हें त्या सर्वांचें मिळून एकंदर फळ होय. वरील पूर्वपीठिका झाल्यानंतर हल्लीं आमची काय हालहवाल आहे ती पाहिली पाहिजे. ही स्थिति फार चमत्कारिक आहे हें उघडच आहे; तिला आमच्या पूर्वइतिहासांतच काय पण बहुधा साऱ्या जगाच्या इतिहासांतही तोड सांपडणें बहुधा कठीण पडेल ! हा दुसरा भाग झाल्यानंतर तिसरा व शेवटचा भाग आमची भावी स्थिति होय. हिजविषयीं अनेकांचे अनेक तर्क आहेत. हे कितपत खरे होतील हें एका परमेश्वरावांचून इतरांस अगम्यच होय !

प्रस्तुत विषयाचा वर सांगितला येवढा वस्तुतः पाहतां जरी विस्तार आहे, तरी त्यांतला विशेष उपयुक्त व निश्चित असा भाग म्हटला म्हणजे मधलाच होय हें उघड आहे. कां कीं, या देशाची पुढें काय स्थिति होणार याविषयींचे तर्क तर कितीसे निश्चयात्मक होणार आहेत हें कोणीही सांगेल, व असल्या शुष्क तर्कांपासून उपयोग कितीसा होणार आहे हेंहि दिसतेंच आहे. बरें, मागील काळाविषयीं पाहिलें तर आमचा इतिहास ग्रीक व रोमन लोकांच्या

* “ या भरतखंडांत जन्म पावणें हें अगोदर दुर्लभ, आणि त्यांतून मानुष्य दुर्लभ ! ”

इतिहासाप्रमाणें साद्यंत तर मिळत नाहीच; पण जी कांहीं इकडची तिक्कडची माहिती माराकूट करून मिळते तीही पराक्राष्टेची संदिग्ध व तुटफट मिळते. भूमि खणतां खणतां एकादा भौमासुराचा वाडा लागला तर त्यावरील लेख एके हातांत घ्यावा, व दुसऱ्या हातांत एकाद्या रोमन इतिहासकाराचें वाक्य घ्यावें; किंवा 'विष्णु पुराणा'तला एकादा श्लोक घ्यावा, आणि अमुक अमुक ग्रीक इतिहासकाराचा अमुक अमुक लेख आहे म्हणून त्याशीं तो ताडून पाहावा; याप्रमाणें 'शेखमिन्याचा डोला आणि पर्वतीच्या पायऱ्या' अशी कांहीं सांगड लावून देऊन बादरायण संबंध जोडून द्यावा येवढाच काय तो हल्लींच्या स्थितींत मार्ग उरला आहे! असें करतांना 'मृच्छकटिक' नाटकांतला 'भाव-श्रेटः चेटो भावः'^१ हा प्रकार किती वेळां घडत असेल कोण जाणे! तेव्हां भूत, भविष्य व वर्तमान या तिहींपैकीं तिसऱ्याविषयीच आपणांस निश्चयात्मक विवेचन करतां येणार आहे, व त्यापासूनच विशेष लाभही आहे. यास्तव तोच घेऊन त्यावर आमचे काय काय विचार आहेत ते वाचकांस सादर करितों.

२. हे विचार या वेळेस सादर करण्याचें एक मोठें कारण असें आहे कीं, आजपर्यंत या विषयाच्या संबंधानें आमचे जे जे विचार प्रगट होत गेले त्यांवरून कित्येकांस एक मोठी शंका उत्पन्न झाली आहे कीं, आमचीं स्वतःचीं मते तरी काय आहेत? आम्ही कधीं कधीं नव्या लोकांस नांवें ठेवितों; व कधीं कधीं जुन्यांसही ठेवायला चुकत नाहीं. कधीं इंग्रजांची व इंग्रजी ग्रंथकारांची आम्हीं तारीफ केलेली आढळते; कधीं तोच उलटही प्रकार आढळतो. तेव्हां हें आहे तरी काय? एक आमचें कोणत्याच विषयावर कांहींच मत निश्चित म्हणून नाहीं असें तरी असलें पाहिजे; किंवा उगीच हें कांहीं तरी गोंड-बंगाल तरी आम्ही चालवीत असूं! 'इसापनीतीं'तील वनदेवास वाटसराची परस्परविरोधी कृति पाहून जसा अचंचा वाटला, व हा लबाड आहे असा त्यानें सिद्धान्त करून टाकला; किंवा ग्रहांच्या विचित्र गति म्हणजे त्यांचें प्रचलन, स्तंभन व ^२वक्रीभवन, हे प्रकार पाहून प्राचीन ज्योतिषी जसे गोंधळून

१ 'मृच्छकटिकाच्या' प्रथम प्रवेशांत शकार, विट व चेट हे अंधारांत वसंतसेनेस शोधीत असतां वरील चुकभुली झाल्या आहेत. प्रथम अंक पाहावा.

२ जो एकाद्या ग्रहाच्या गतीकडे लक्षपूर्वक अवलोकन करील त्यास पुढील विलक्षण प्रकार दृष्टिगोचर होणारे आहेत:—कधीं कधीं त्यांची गति सारखी

जात; त्याप्रमाणेच आमचें मतवैचित्र्य पाहून अनेक वाचक बुचकळ्यांत पडले आहेत असें आम्हांस समजलें आहे. त्याप्रमाणेच इतर आक्षेपकांचे असेंहि म्हणणें आमच्या कानांवर आलेलें आहे कीं, आम्ही हें बरोबर नाही, तें बरोबर नाही, याप्रमाणें दोषाविष्करण मात्र करतो; पण बरोबर कोणतें, व करावें काय, याविषयीं कोठेंच कांहीं सांगत नाहीं. केवळ निषेध करून काय फळ आहे ! निषेध करील त्यानें विधीचाही मार्ग सांगणें अवश्य होय !

आतां प्रथमतः वरील दोन आक्षेपांचा थोडासा विचार करणें जरूर आहे. पहिला आक्षेप हा कीं, आमचें स्वतःचें मत काय आहे तें निश्चितपणें समजत नाहीं. वस्तुतः पाहतां आजपर्यंत जे जे विषय आम्हीं हातीं घेतले त्यांजवर इतरांचे जसे अभिप्राय प्रगट केले त्याप्रमाणेच आम्हीं आपलेही प्रगट केले आहेत; मग त्यांवर संदिग्धपणा कोणता राहिला आहे हें आम्हांस कांहीं समजत नाहीं ! आतां आमचें प्रतिपादन कधीं या पक्षाचें असतें व कधीं त्या पक्षाचें असतें हें खरें आहे; पण याचें कारण आमचें बुद्धिचांचल्य नव्हे, तर सत्याचेंच चांचल्य होय. सत्य हें एकाच राष्ट्राला, एकाच धर्माला, किंवा एकाच पक्षाला अनुसरून असतें असें नाहीं, तर अशोधित धातूंत जसे सुवर्णरज यटच्छेनें मिसळलेले असतात, व रसायनव्यापारांनीं त्यांचें पृथक्करण करून ते वेगळे काढावे लागतात, त्याप्रमाणेच सत्याचीही गोष्ट होय. त्याचे अंश ज्यांत मिश्रित झाले नाहीत असा प्रायः कोणताही पक्ष नाही. यास्तव एकाच पक्षाचा दृढ अभिमान धरणें हा दुरभिमान होय. तर लोकांत यथार्थ ज्ञानाचा प्रचार करण्याचें काम जो पतकरील त्यानें केवळ एका सत्याचीच ओळख ठेवली पाहिजे. अमुक अमुक पक्षाचे किंवा अमुक अमुक मताचे आम्ही अभिमानी आहों असा बाणा 'बांबे ग्याझिट्' किंवा 'ज्ञानोदय' यांच्याप्रमाणें त्यानें बाळगणें म्हणजे आपलें कर्तव्य विसरून

पुढें चालली असते. केव्हां केव्हां तो जागच्या जागीं अडून राहिल्यासारखा दिसतो, व दुसऱ्या वेळीं पहावें तो स्वारी मार्गे मुरडून पिच्छेहाटही करते ! या शेवटल्या दोन प्रकारांस अनुक्रमेंकरून स्तंभन व वक्रीभवन अशा ज्योतिषांतील संज्ञा आहेत. हे सर्व विचित्र आभास पृथ्वीच्या समकालिक गतीमुळे होतात हें आमच्या वाचकांपैकीं कांहीं मंडळीस तरी माहीत असेलच.

जाणें होय. तर हें तत्त्व नीट लक्षांत ठेवलें असतां आमच्या लेखांत जे कोणास विरोध भासत असतील त्यांचा तेव्हांच परिहार होणार आहे !

दुसरा मुद्दा असा कीं, एकाद्या गोष्टीला जो कोणी नांवें ठेवील त्यानें ती सुधारावी कशी हेंही पण जरूर सांगितलें पाहिजे; नाही तर नांव ठेवण्यास त्यास अकत्यार नाही. हा मुद्दा किती पोकळ आहे हें बहुधा कोणालाही कळणार आहे. अमका मनुष्य नकटा आहे असें कोणी म्हटल्याबरोबर त्याचें नाक 'चांपेकळी' सारखें करून देण्याचा बेजा लागलीच त्याच्या डोक्यावर येऊन आदळतो काय ? वैद्यानें आपली नाडी पाहून अमुक अमुक विकृति आपल्याला जडली आहे असें सांगितल्याबरोबर आथेल्सनें जशी यागोची गचांडी धरली त्याप्रमाणें वैद्यराजांवर प्रयोग केला असतां चालेल काय ? 'इंग्रजी राज्य जुलमी आहे' हे शब्द तोंडावाटे काढावयाचे, तर अगोदर पार्लमेंट, स्टेट सेक्रेटरी, विसरॉय, गव्हर्नर, कलेक्टर या साऱ्या परंपरेची जेव्हां मनांतल्या मनांत वाट लावून उत्कृष्ट राज्यपद्धतीचा नकाशा अगोदर तंतोतंत जुळवून ठेवावा, तेव्हां तोंड उघडावें, दरम्यान चालला आहे तसा बुक्क्यांचा मार निमूटपणें सोसला पाहिजे, हें म्हणणें रास्त होईल काय ? वरच्यासारखें तर्कशास्त्र लढूं लागलें तर मोठा जुलूम होणार आहे ! 'अरे, ही भित येथें वांकडी आली ना !' असें यजमानानें विचारल्याबरोबर गवंड्यानें हातची करणी खाली ठेवून द्यावी आणि 'कशी घालावयाची ती अगोदर दाखवा आणि मग बोला' असें खाडिशीं उत्तर द्यावें, असा न्याय झाला ! तसेंच स्वतः सूपशास्त्रांत अगोदर निपुण व्हावें, आणि मग हें आंबट, तें तिखट, ही चवढव करायाला लागावें, दरम्यान किती आंबट लागलें तरी तोंड वेडेंवांकडें करण्याचा कोणाला अधिकार नाही; किंवा तिखटाची आग कानशिलाला जरी जाऊन झोंबली तरी खबरदार कोणी हूं वा चूं केलें तर !!— तेव्हां एकंदरींत हाही कोटिक्रम अगदीं शुष्क आहे. अमुक अमुक गोष्ट गैर आहे असें सांगण्याचा सर्वांस अधिकार आहे, व ती सुधारण्याचा उपाय सांगण्याची जबाबदारी वरील दूषकावर नियमानें येतेच असें काहीं नाही. दूषकानें दोषाचें आविष्करण करतांना त्याच्या प्रतिक्रियेचाही उपाय सांगितल्यास चांगलेंच. तसें केलें असतां त्यास तें विशेष श्रेयस्कर होणार आहे हें उघडच आहे. पण या वरच्या पायरीपर्यंत जरी त्याची मजल न पोचली, तरी लोकांचा भ्रम दवडून

त्यांस सावध केल्याचें तरी श्रेय त्याजकडे येणार आहे हें उघड आहे. रोगापासून मुक्त करण्याचें सामर्थ्य थोड्यांसच असतें, म्हणून आपल्या दृष्टीस जी विकृतीची भावना येईल ती कोणाच्या किंवा त्याच्या लेखांच्या लक्षांत आणून दिल्यानें दौर्जन्य प्रकट होतें असें नाहीं. वरील भावना लक्षांत येणें हेंच पुढील चिकित्सेचें पहिलें अंग होय !

तर याप्रमाणें वरील दोन आक्षेपांचें निरसन झालें. आतां सदरील विषयावर आम्हीं आपले अभिप्राय यापूर्वी प्रगट कां केले नाहींत हा विचार जर कोणाचे मनांत येईल, तर असें करण्याचें कारण उघडच आहे. तें हें कीं, प्रस्तुत विषय हा मोठा खोल आहे. ज्यानें उठावें त्यानें त्यावर वाक्पांडित्य चालवावें किंवा लेखणीची फडेंशाई उडवावी अशांतला तो नव्हे. त्यास पुष्कळ वाचन, पुष्कळ विचार, पुष्कळ अनुभव व मोठी पोक्त बुद्धि, हीं पाहिजेत. केवळ चार दिवस येथें बडेजावी भोगून गेलेल्या पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं, किंवा चवथाव्यावर शेंगमार खाल्लेल्या ख्रिस्तपुत्रांनीं, आपलें अगाध ज्ञान मिरविण्याच्या उद्देशानें केलेल्या एकदेशीय वर्णनावरून थेंब्या प्रचंड व प्राचीन राष्ट्रांची स्वरी अंतर्गत स्थिति समजणें हें केवळ अशक्य होय. कोणत्याही राष्ट्राच्या स्थितीचें वास्तविक स्वरूप ज्यास माहीत करून घेणें असेल, त्यास तें परवांच्या युवराजांप्रमाणें दीपोत्साहांत हिंडून बड्या दरबारांतील गुळचेट नाटकी बोलण्यावरून समजत असतें असें नाहीं; किंवा साहेबी बंगल्यांतून दुर्भिणी रोखल्यानेंही वरील उद्देश सफल होत नाहीं. वरील ज्ञानाची ज्यास खरोखरच अपेक्षा असेल त्यानें अंग मोडून जातीनें मेहनत केल्याखेरीज तें कधीं प्राप्त होणारें नाहीं. आपली बडेजावी एकीकडे गुंडाळून ठेवून जो लहानथोरांत सामील होईल, राजापासून रंकापर्यंत परिचय ठेवील, देशभाषांतील ग्रंथांचें सामग्र्यानें अवलोकन करील, चोहोंकडे पर्यटन करून साऱ्या प्रकारची माहिती मिळवील, त्यासच वरील हेतु साध्य होणार आहे. तेव्हां हें सर्व लक्षांत आणलें असतां, आजपर्यंत सदरील विषयावर आम्हीं आपली लेखणी कां चालवली नाहीं, व सध्यांही चालविण्याची आम्हांस धास्तीच वाटते, या दोन्ही गोष्टींची उपपत्ति कोणासही करतां येणार आहे.

येवढी प्रस्तावना करून आतां आम्हीं पुढें सरसावतो. वर नुक्तेंच सांगण्यांत आलें आहे कीं, प्रस्तुत विषय हा मोठा गहन आहे, याचें यथार्थ विवे-

चन करावयाचें म्हणजे पुष्कळ साधनें अनुकूल पाहिजेत. हीं आमच्यांपाशीं हल्लींच्या स्थितीस जशीं असावीत तशीं जरी नाहीत, तरी प्रकृत महत्त्वाच्या विषयावर दिग्दर्शनमात्रेकरून तरी निरूपण करूं अशी आम्हांस उमेद आहे.

असो; आतां या अवाढव्य विषयाचें निरूपण आम्हीं कोणत्या पद्धतीनें करणार तें सांगून नंतर विषयास लागूं. :आमच्या देशाच्या स्थितीविषयीं जो विवेचन करील त्यानें पुढील तीन विभागांवर आपलीं मते प्रदर्शित केलीं असतां बस होईल असें वाटतें. हे तीन विभाग येणेंप्रमाणें:—
(१) आमच्या राज्यकर्त्यांची स्थिति (२) एतद्देशीय राजेरजवाड्यांची स्थिति (३) सामान्य लोकांची स्थिति. तर आतां पहिला विभाग उचलून त्याच्यासंबंधानें आमचे आजमितीला काय काय अभिप्राय झाले आहेत ते निवेदन करतो.

वरील तीन भागांपैकी या प्रथम विभागावर आपले काय विचार असतील ते वेधडक कागदावर नमूद करणें हें हल्लींच्या बादशाही कारकीर्दीत मोठें कठीण काम झालें आहे हें सर्वास महशूर आहेच. त्यांतून दिल्लीपदावर आरूढ झाल्यानंतर लवकरच आमच्या राज्यकर्त्यांनीं छापखान्यांवर केवढी कदर चालू केली, व साऱ्यांचीं मुसकटे कशीं आवळून टाकलीं, हेंही सर्व प्रसिद्धच आहे. आतां विलायतेंत त्यावर जी झटापट झाली, व बीकन्सफील्ड महाराजांच्या जार्जी ग्लाडस्टन् साहेबांचें प्रभुत्व स्थापित झालें. त्याच्या योगानें वरील खग्रास बराच सुटला आहे हें खरें; तरी पूर्ण मोक्ष होऊन कैलासवासी लार्ड साहेबांच्या नांवें बुचकळी मारण्याची मोकळीक सर्वास होईपर्यंत चक्रोर मंडळीस स्वच्छंदेंकरून भराऱ्या मारण्याचें अवसान येणार नाही हें उघड आहे. यास्तव इंग्रेजी पेन हातीं धरलें असतां प्रस्तुत विषयाचें विवेचन जसें आम्ही करूं किंवा एकादा फ्रेंच, रशियन, अगर अमेरिकन ग्रंथकार जसें त्यावर निष्प्रतिबंध लिहील तसें प्रस्तुत प्रसंगीं आमच्या हातून होणार नाही हें खरें; तथापि पुढें ज्या गोष्टी आम्हीं दाखल करणार त्या सर्व इतिहासप्रसिद्ध व लोकप्रसिद्ध असल्यामुळे त्यांच्यासंबंधानें यथास्थितपणें विवेचन करण्यास आम्हांस कोणतीही हरकत नाही.

आतां आमचे धर्मानिष्ठ बंधु 'ज्ञानोदय' व राजनिष्ठ बंधु 'एलिफास्' अशा मंडळीस आमचें पुढील विवेचन कोणत्या तऱ्हेनें भासेल, व त्यांतील कोटि-

क्रम त्यांच्या पवित्र व ज्ञानमय चित्तावर कोणत्या प्रकारे आरुढ होईल, हे आम्ही पुरतेपणीं जाणून आहो; पण आमच्या हल्लींच्या स्थितींत त्यांच्या अभिप्रायांची आम्हांस मोठीशी फिकीर करायला पाहिजे असें नाहीं. शिवाय त्यांची वादपद्धति किती मुद्देशीरपणाची असते हे यापूर्वी अनेक प्रसंगीं आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आले असेलच; यास्तव पुढील विवेचनाच्या संबंधानें निघणारे जे त्यांचे नेहमींचे आक्षेप, कीं आपल्या राज्यकर्त्यांस अप्रिय होईल असा मजकूर लिहिणें हे मोठें अनुचित कर्म होय, व ज्यांनीं आपणांस ज्ञान दिलें त्यांचे दोष काढूं पाहणें हा मोठा अधमपणा आहे, इ० इ०. या सर्वोक्ते आम्ही कानाडोळा करून आपल्या मार्गास लागतो.

३. 'आमच्या राजकर्त्यांची स्थिति' या प्रकरणांत आम्ही पुढील गोष्टी-विषयीं निरूपण करणार. प्रथमतः आमचा व आमच्या राज्यकर्त्यांचा संबंध कसा जडला, आमची पूर्वींची स्थिति कशी होती, हल्लीं कशी आहे, सरकारचें आमच्याशीं कोणत्या तऱ्हेचें वर्तन आहे, तें असायाला कसें पाहिजे इत्यादि.

इसवीं सनाचें सोळावें शतक संपेतोपर्यंत आम्ही इंग्रजांचे कोणी नव्हत व इंग्रज आमचे कोणी नव्हत ही स्थिति होती, हे सर्वास माहीत आहेच. शत्रु, मित्र व उदासीन या संबंधत्रयांपैकीं आमचा व आमच्या प्रस्तुतच्या राज्यकर्त्यांचा त्या वेळेस शेवटला काय तो संबंध होता. पुढें या देशाची कीर्ति ऐकून पोर्चुगीज, डच, फ्रेंच, डेन्स वगैरे लोकांप्रमाणें इंग्रज हेही आमच्या देशांत येऊन येथें वखार घाल, तेथें थोडीशी जमीन खरेदी कर, याप्रमाणें त्यांनीं क्रम आरंभला. सारांश, पारशी लोक जसे स्वदेशास पारखे होऊन गुजराथच्या राजाला शरण येऊन त्याच्या मुलखांत वणिग्वृत्तीनें राहिले, किंवा मारवाडी जसे कोटा व रस्सी येवढें भांडवल घेऊन प्रथमतः येतात व 'कांच बांगडी फुटाणो'

* पार्शी लोकांचा मूळ देश हल्लीं ज्यास इराण म्हणतात तो होय. त्यावर मुसलमानांनीं स्वारी करून तो इ० स० ६५० या वर्षीं काबीज केला. तेव्हां कांहीं लोक आपला फारा दिवसांचा अग्नि व धर्मपुस्तकें हीं जवळ करून गल-चतांत बसून निघाले, ते गुजराथच्या किनाऱ्यावर येऊन दाखल झाले. तेव्हां त्या देशच्या राजानें त्यांजपासून कांहीं आणभाक करून घेऊन त्यांस आपल्या मुलखांत राहण्याची परवानगी दिली. पारशांची अग्यारी, बहात्तर पदरी लोकरीचें जानवें, विटाळशीचा विटाळ, गोमांसवर्जन वगैरे गोष्टी प्रसिद्धच आहेत.

करून वाणिज्यवृत्तीस आरंभ करतात, त्याप्रमाणेच आमच्या सांप्रतच्या राज्य-
कर्त्यांची मूळ पोठिका^१ आहे. पुढे एका इंग्रजी डाक्टराने दिल्लीच्या बादशाहास
बरा केला. नानासाहेब पेशव्याने इंग्रजांची मदत घेऊन आंग्र्याचा मोड केला.

पुढे मुसलमानी अंमल झाल्यावर वरील लोकांस डुकराचे मांसही सोडून द्यावे
लागले. या लोकांनी आपली वाणिज्यवृत्ति अद्याप कायम ठेवली असून ते
आजपर्यंत कोणत्याही उलाढालीत पडले नाहीत; व आपल्या आश्रयदात्यांशी
त्यांनी निमकहरामीपणा केला नाही, ही गोष्ट त्यांस भूषणास्पद समजली
पाहिजे ! नाही म्हणायला आमच्या पुण्याचे मोदीसाहेब मात्र शेवटल्या
राजश्रींच्या कारभारांत थोडेसे पडले होते; पण त्यांस लवकरच हिरकणीचे
प्रायश्चित्त घेणे भाग पडले.

१ प्रसिद्ध अमेरिकन कवि मॉटगामेरी [मेकलेच्या तावडीत सांपडलेले
रेवरेड बोवा नव्हेत !] याने एका काव्यांत पुढील विलक्षण उल्लेख केला
आहे:—

" Either India next is seen,
With the Ganges stretched between,
Ah ! What horrors here have been !
" War disguised as commerce came,
Britain, carrying sword and flame,
Won an empire lost her name ?

—*Voyage round the World.*

वरील उल्लेखाचा एक भाग या अमेरिकन कवीने बहुधा द्वेषबुद्धीने
लिहिला असावा. त्याबद्दल त्याच्यापाशी काय पुरावा असेल न कळे ! पण
दुसरा भाग मात्र सर्वथा यथार्थ होय. त्याबद्दल खुद्द राज्यस्थापकाच्या हात-
चेच सर्टिफिकेट व्या:—

" Alas " says Clive " How low is the English name sunk !
I could not avoid paying the tribute of a few tears to the de-
parted and lost fame of England and the British nation re-
coverably so, I fear. However, I do not declare, by that great
being who is the searcher of all hearts and to whom we must

आरकाटच्या नवाबास त्यांनीं साह्य केलें अशा लहानमोठ्या कानगिन्यांवर या लोकांनीं एतद्देशीय राजांपासून जकातीची माफी घेतली, गांव घेतले, असा प्रकार चालूं झाला. पुढें हे जरासे जोरावर आल्यावर यांच्या व फ्रेंच लोकांच्या लढाया सुरू झाल्या. यांत सुदैवें करून आमच्या भावी राज्यकर्त्यांसच जय येत गेला. फ्रेंच लोकांनीं शेवटपर्यंत इंग्रजांचा पाडाव चालवला होता^२ व एके प्रसंगीं डच् लोकांनींही आपलें बोट शिरविण्याचा लाग

be accountable if there be a hereafter that I am come out with a mind superior to all corruption, and that I am determined to destroy these great and growing evils or perish in the attempt."

—*Essay on L. Clive.*

१ ह्यामिल्टन् नांवाच्या इंग्रजी वैद्यानें फिरकशीर बादशहास रोगमुक्त केलें; यावरून बादशहाकडून इंग्लिशांस मद्रासेजवळ तीन गांवें मिळालीं व कलकत्याजवळ ३७ गांवें खरेदी करण्याची परवानगी दिली. खेरीज वर सांगितलेली जकातीची माफी ! या एका गोष्टीवरून आम्हांत व इंग्रजांत फाय फरक आहे तो तेव्हांच लक्षांत येण्यासारखा आहे. ह्यामिल्टनच्या जागी आमच्या इकडचा कोणी मनुष्य असता, म्हणजे तो आपल्यापुरता विचार करून आपणांस एकादी जहागीर वंशपरंपरेनें करून घेता आणि आमचे धुलीपसिंग महाराज, जसे खुशाल विलायतेस रमून राहिले आहेत त्याप्रमाणेंच तो इकडे इकडे दिल्लीपतीच्या चरणारविंदीं निरंतर पडून राहता !

२ वरील प्रयत्नांमैकीं साऱ्यांत जवरा प्रयत्न म्हटला म्हणजे नेपोलियनचा. त्यानें ईजिप्ट (मिसर) देशांतून टिप्पुसुलतानाशीं संधान चालविलें होतें. सन १७९९ च्या जानेवारी महिन्यांत त्यानें टिप्पूस असें पत्र लिहिलें होतें कीं, 'इंग्लिश लोकांच्या त्रासांतून आपणांस सोडवण्यास मी आपली अजिंक्य फौज घेऊन निघालों आहे !' पण ही फौज पुढें जों येणार तों अगोदरच इंग्लिश लोकांनीं श्रीरंगपट्टणावर गर्दी करून सुलतान साहेबांस अक्षय्य पर्दीं आरूढ केलें ! वरील राजश्रींनीं शेवटीं शेवटीं फ्रेंच प्रजासत्ताक राज्याचीही दीक्षा धारण करून 'सिटिजन टिप्पु' ही किताबत सुरू केली होती ! !

केला होता^१, पण इंग्रेजांची सद्दी जबर ! त्यांच्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं क्लैव्ह, क्रूझ, वेलेस्ली, हावर्लॉक यांच्यासारखे जाडे सरदार सेनानायक होऊन त्यांचा मार्ग पाय म्हणून फार करून कोठे आलाच नाही ! आतां हें खरें, कीं त्यांनीं माधवराव, महादजी, रणजितसिंग अशा प्रचळ पुरुषांशीं स्नेहभावच राखून त्यांच्या मरणानंतर त्यांच्या कारभारांत ढवळाढवळ केली, व दोन्ही पक्षांकडील सेनानायक एका तोडीचे आहेत असा फार करून योग आलाच नाही; तरी एकंदरींत पाहतां या पाश्चात्य लोकांची सद्दी, त्यांचें कारस्थान, व क्वायत हीं विशेष खरीं. त्यांच्या योगानें हिंदुस्थानासारखें अफाट राज्य त्यांच्या अचानक पदरीं पडलें. एरवीं मुळारंभीं पाहतां एक लहानशी व्यापाऱ्यांची मंडळी ती काय निघाली, हिनें दीडशें वर्षेपर्यंत या देशांत नुसती वाणिज्यवृत्ति ती काय केली, पुढें एकाएकीं तराजूची दांडी टाकून देऊन ते वैश्याचे क्षत्रिय काय बनले, व हळू हळू पाय सरकवतां सरकवतां साऱ्या राजेरजवाड्यांस बेतावातानें गुंडाळून टाकून सेव्यसेवकभावाचा विपर्यय करून सार्वभौमपदावर आरूढ ते काय झाले ! एकंदरींत साराच गौडबंगाली खेळ ! तेव्हां इंग्रेज ग्रंथकारांच्या व विशेषतः मिशनरींच्या तोंडून जो कधीं कधीं धन्यवाद निघतो, कीं हें भरतखंड आकाशांतील चापानें आमच्याकडे मेहेरबानीनें सोंपवून दिलें आहे त्याची यथार्थता कोणास भासणार नाही ?

तर याप्रमाणें कोणीकडे इंग्लंड व कोणीकडे हिंदुस्थान; पण प्रभूच्या अचिंत्य करणीनें या दोहों देशांची आज कितीक वर्षांपासून सांगड जुडून गेली आहे ! आतां ही जी इंग्रेज लोकांची या अफाट देशावर सत्ता चालू झाली आहे ती कोणत्याही तऱ्हेनें मिळविलेली असो, तिजविषयीं तूर्त आम्हांस विचार कर्तव्य नाही. आम्ही असेंच घेऊन चालतों, कीं प्लासीच्या लढाईपासून तों राणीसरकारच्या जाहीरनाम्यापर्यंत जो जो आमच्या सरकारनें थेंथें कारभार केला तो सर्व अगदीं न्यायाचा होता. कंपनीसरकारचे पहिले गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्ज यांच्यापासून तों शेवटले लॉर्ड डलहौसी यांच्या पावेतों

१ हा प्रसंग मीरजाफर यानें त्यांच्याशीं गुप्तपणें संधान बांधून इंग्रेजांस घालवून देण्याची जी मसलत योजली होती तो होय. यास कितपत यश आलें हें सांगायला नकोच. हल्लीं सुरत मुक्कामीं एक शेत काय तें डच् लोकांकडे राहिलेलें आहे !

सर्वोर्नी जो जो व्यवहार केला तो तो रास्त, जीं जीं युद्धे केलीं तीं तीं धर्मयुद्धे हें सर्व आम्हांस कबूल आहे. आतां हें सर्व गृहीत धरून सध्यां आमची स्थिति कशी आहे व आमचे राज्यकर्ते आम्हांस कोणत्या तऱ्हेनें वागवीत आहेत हें पाहूं.

४ राजा व प्रजा या दोघांचा परस्पर संबंध कोणत्या तऱ्हेचा असायला पाहिजे हें बहुधा कोणालाही सांगायला नकोच. 'प्रजा' शब्दाचा मूळ अर्थ 'संतति' असा आहे. तेव्हां या अर्थाप्रमाणें पाहतां बापाचा व मुलाचा संबंध तोच वस्तुतः पाहतां राज्यकर्त्यांचा आणि राष्ट्राचा असावयास पाहिजे. म्हणजे बाप जसा मुलांचें लालनपालन करतो, त्यांस सन्मार्गास लावून सुशिक्षा देतो, व त्यांचें जें हित व थोरपणा तेंच त्यांचें हित व त्याचाही थोरपणा अशी त्यांची समजूत असते तशीच राजानें आपल्या प्रजेविषयीं बाळगिली पाहिजे. आजपर्यंत जें महाविख्यात राजे होऊन गेले त्या सर्वांच्या कारकीर्दीत हाच प्रकार नजरेस येतो. आमच्याच देशाविषयीं विचार केला तर राम, युधिष्ठिर वगैरे पौराणिक कालांतले राजे जरी सोडून दिले तरी थोरलें माधवराव अहल्याबाई, अकबर वगैरेची राज्यरीति सर्व प्रकारें वरील मनुष्यांचीच दिसून येते. आमच्या प्रस्तुतच्या राज्यकर्त्यांविषयीं जरी पाहिलें तरी त्यांचा पहिल्यापासून हाच घाट आहे. [हिंदुस्थानांतले लोक अर्धवट रानटी आहेत, त्यांस सुधारायाचें आहे, ते अज्ञान आहेत, त्यांस सज्ञान करायचें, त्यांचा धर्म वाईट आहे तर त्यांस चांगल्या धर्मांत आणून सोडावयाचें, त्यांच्या देशांत चोर्हीकडे झोटींगपाच्छाई होती ती मोडून टाकून त्यांस यथान्याय राज्य करण्याची पद्धति द्यावयाची--हा एकंदर प्रकार !] राणीच्या जाहीरनाम्यांत पार्लमेंटांतील भाषणांत, गव्हर्नरप्रभृति येथील अधिकाऱ्यांच्या बोलण्यांत एकंदर मथितार्थ म्हटला म्हणजे हा कीं, या देशावर आधिपत्य करण्याचा आमच्या पाश्चात्य बंधूंचा मतलब म्हटला म्हणजे या देशाचें हित हाच केवल होय. बाकी आमच्या धर्मप्रभूंस येवढ्या अफाट देशाचें राज्य चालविण्यापासून स्वतःला म्हणजे कांहीं फायदा आहे असें नाहीं. कित्येक पंडित तर 'केसरि हिंदू'शाही हा आंतबड्याचा व्यापार आहे असेंही म्हणायाला चुकत नाहींत ! असो; धन्य त्यांची; आमचें सर्वस्व जाऊनहि जेव्हां आमच्याच पार्यां विलायतेस धूड, तेव्हां लांडग्यानें फोंकरावर जो चार्ज ठेवला, कीं तूं

माझे पाणी गढूळ करतोस, तो चरोचर म्हटला पाहिजे; व आमच्या भाषेत जी म्हण आहे, की 'मेंढी जाते जिवानिशी आणि खाणारा म्हणतो वातरट' तीही प्रस्तुत प्रसंगाला लावली पाहिजे !

असो; वरील मतांच्या यथार्थत्वाविषयी किंवा अयथार्थत्वाविषयी आम्हांस विचार कर्तव्य नाही. त्यावरून इतकेंच तात्पर्य ध्यावयाचें, की आमचे प्रस्तुतचे राज्यकर्ते या देशाच्यासंबंधानें कोणत्या बुद्धि मनांत बाळगतात, किंवा निदान बोलण्यांत तरी दाखवतात. आतां आज सरासरी शतकभर जो पाश्चात्यांचा आमच्यावर अंमल चालला त्यापासून आमचें हिताहित काय झालें याविषयी निःपक्षपात बुद्धीनें विचार करूं.

५. सुमारे वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी वर्तमानपत्रांतून व ग्रंथांतून इंग्रेज लोकांचा केवळ स्तुतिपाठच चालत असे ही गोष्ट सर्वास माहीत आहेच. 'आमचें शहाणे व दयाळू सरकार', 'इंग्रेजी राज्य झाल्यापासून या देशास अनेक फायदे झाले' इत्यादि प्रकारांनीं फार करून ग्रंथांचे प्रस्ताव होत असत. अलीकडे पाहवें तों वरील मन्वंतर अगदींच फिरत्यासारखें दिसत आहे. मागे जी आमच्या राज्यकर्त्यांविषयी लोकांची पूज्यबुद्धि होती व त्यांचे ठायीं जें प्रेम होतें तें हल्लीं पुष्कळच कमी झालें आहे. आम्हांस वरील दोन्हीही गोष्टी कबूल नाहींत. मागलें अज्ञानदर्शेतलें प्रेमही आम्हांस पसंत नाहीं, व अलीकडचे दुराग्रहजन्य अप्रेमही आम्हांस मान्य नाहीं. केवळ तिन्हाईत-पणानें आम्हांस जी गोष्ट खरी वाटते ती आम्ही येथें नमूद करणार. तर आतां इंग्रेजी राज्यापासून आम्हांस फायदे कोणते झाले किंवा होण्यासारखे आहेत याविषयी प्रथमतः विचार करूं.

६. युरोपां-ील लोकांचें अलीकडे विद्येत पाऊल पुष्कळ पुढें सरकलें असल्यामुळें त्यांची कल्पना अशी झाली आहे की, सुधारणा काय ती आमच्या खंडांत, एशियांतले सारे लोक गैरसुधारलेले ! हीच कल्पना इंग्रेज लोकांची एतद्देशीयाविषयी आहे हें सर्वप्रसिद्धच आहे. आतां हीत वस्तुतः पाहतां जरी थोडाच अर्थ आहे तरी हल्लींच्या स्थितींत आम्हांस युरोपस्थांकडून पुष्कळच नवी माहिती करून घेण्यासारखी आहे हें उघड आहे. यास्तव आपणाहून विद्वान् असणाऱ्या मनुष्याशीं समागम घडला असतां जसा आपणांस नेहमीं फायदा असतो; त्याप्रमाणेंच सध्यां इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांचा जो निकट संबंध जडला आहे

त्यापासून विशेषतः हिंदुस्थानास बहुत लाभ होण्यासारखे आहेत हे कोणासही कळू करणे भाग आहे. एकाद्या शहाण्या मनुष्याच्या बरेचसे भांडवल हवाली केले असता तो जसा लवकरच दामदुप्पट करून दाखवितो व उत्तरोत्तर बहु-गुणित अर्थसंचय त्यापासून निष्पन्न करतो, त्याप्रमाणेच प्राचीन ग्रीक, रोमन, हिंदु, आरब वगैरे लोकांपासून पाश्चात्यांनी जे ज्ञान संपादन केले ते त्यांनी आपल्या उद्योगाने अलीकडे पुष्कळच वाढविले आहे ह्यांत संशय नाही. पूर्वी जीं अनेक शास्त्रे होती तीं त्यांनी वाढविली आहेत, व दुसरीं (नवीन शोध सामील करून) तर पूर्वी अज्ञात असलेलीं नवीं काढून त्यांचा बहुत विस्तार केला आहे. तेव्हां हल्लीं हे अपरंपार भांडवल आयतेच आमच्या स्वाधीन होणारें आहे; मग हा काय लहानसहान लाभ असावा ! त्यांतून कोणत्याही उद्देशाने म्हणा हे सर्व अपूर्व भाण्डार आमच्या राज्यकर्त्यांनी बळे बळे आमच्या गळ्यांत बांधण्याचा हा आज पंचवीस वर्षे अव्याहत उद्योग चालवला आहे, व त्यास यशही पुष्कळ आले आहे. तेव्हां आमचा व इंग्रजांचा समागम झाल्यापासून हे एक मोठे फल आम्हांस प्राप्त झाले आहे.

दुसरी गोष्ट व्यावहारिक कलांचें ज्ञान. या कला अलीकडे साऱ्या युरोप-भर व अमेरिकेंत किती वाढल्या आहेत व त्यांच्यापासून मानवजातीचें किती कल्याण झाले आहे व होण्यासारखे आहे हे आजच्या मित्तीस कोणालाही सांगण्याची जरूरी उरली नाही. छापखाना, आगगाडी, आगबोट, तारायंत्र, प्रकाशालेख्य, गिरणी वगैरे गोष्टींकडे जो क्षणभर लक्ष पुरवील त्यास सहाव्या पुस्तकांतील “तीन राक्षसांच्या” धड्याची आठवण झाल्याशिवाय राहणार नाही खास ! केवळ्या अद्भुत या शक्ति ! महाभारतांत वेशधारी नल राजाच्या सारथ्यकर्माचें वर्णन केलेले आहे कीं, ऋतुपर्ण राजाचा शेला रथवेगाच्या सपाट्यांत उडून जाऊन खाली पडला. तेव्हां बाहुकाने त्यास सांगितले, कीं ‘तो राहू द्या आतां. एक योजन तो मार्गे राहिला आहे’† वरील इतिहासांतच अर्जुनाच्या हस्तलाघवाचें वर्णन केले आहे कीं त्याने एका बाणाच्या

† त्या नृपवाणीयांचे दाटति पाहोनिया जवास गळे ।

तो स्यंदनावरुनि भूपृष्ठीं साकेत-राज-वास-गळे ॥

भूप म्हणे पडला गा भूपृष्ठीं उत्तरीयपट थांब ।

बाहुक म्हणे पडो द्या तो योजन एक राहिला लांब ॥

“वनपर्व”—२०

टोंकाला पत्र लावून तें आपल्या बापाच्या कचेरींत धाडून दिलें. त्याप्रमाणेंच कर्णानें पृथ्वी उचलिली, मारुतीनें सूर्यबिंबाच्या ग्रासार्थ उड्डान केलें, दुर्वास-
ऋषीनें एकदम अठ्ठायशीं सहस्र ऋषींचा तांडा आणून पांडवांच्या आश्रमाशीं
“अल्लक” म्हणून गर्जना केली, व येवढा जबरदस्त भोजनसमारंभ.
काम्यकवनांत घडविला ! वरील सर्व अचाट गोष्टी आज एकोणिसाव्या
शतकांत प्रत्यक्ष घडूं लागल्या आडेत ही केवढी अजब बात आहे ! आमच्या
गुर्जरदेशाधिपतींस जेव्हां परवां अग्निरथांत घालून चाळीस तासांत पूर्वसमुद्र-
तीरचें मद्रपुर दाखविलें, तेव्हां त्यांस ऋतुपर्णाचा हेवा करण्यास थोडेंच
कारण राहिलें असेल ! मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांच्या डोक्यांवरून सफाई
हात फिरवून लार्ड डलहौसीसाहेब जेव्हां थकले भागले होत्साते हरि हरि
म्हणायला परत निजधामास गेले, व लंडनांतल्या तारागृहांतून त्यांनीं हिंदु-
स्थानाची आलबेली विचारली^१ तेव्हां अर्जुनाच्याच कृतीचा नमुना उतरला
नाहीं काय ? वरील भारती वीरांच्या प्रतिपक्ष्यानें ‘सप्तद्वीपा पृथ्वी’ मोठ्या
प्रयासानें सारी चार अंगुळें उचलिली. आज एकोणिसाव्या शतकांत तर
तिला तागडींत घालून तिचें वजनही काढून मंडळी मोकळी झाली आहे !
अंतरालांत लाखों कोस उड्डान एका क्षणांत करण्याचें अद्भुत साधन आज
मानवजातीस उपलब्ध झालें आहे हें कोणास माहीत नाहीं ? त्याप्रमाणेंच
वरच्यासारखा दाढीवाल्यांचा कंपु जर एकदम येऊन उतरला तर तितक्यांची

१ वरील लाटसाहेबांनीं आपली कारकीर्द आगगाडी, तारायंत्र, टपाल,
विद्याखातें वगैरे अनेक गोष्टी मोठ्या झपाट्यानें अमलांत आणून चोहोंकडे
गाजवून दिली हें इतिहासज्ञांस सांगावयास नकोच ! त्यांनीं अयोध्येचा शेवट-
चा गोड घांस माजी कुंपिणी बाईस चारून स्वदेशवास जेव्हां केला, तेव्हां
नूतन स्थापित विद्युद्यंत्राच्या द्वारे त्यांनीं तेथून इकडचें क्षेमकुशल पुसलें कीं
अयोध्याप्रांतांत सर्व सामसूम आहे ना ! इकडूनही उत्तर गेलें,—ऑल् वेल्
(आलबेल) ! वरील आलबेलीच्या पाठोपाठ केवढी गलबल झाली व कुंपिणी
बाईस लाटसाहेबांनीं जें बळकट अजीर्ण करविलें त्याच्या योगानें तिचीं
विचारीचीं पुरीं शंभर वर्षें भरून तिचा अपूर्व अवतार कसा आटपला हें
आबालवृद्धांस श्रुत आहेच ! अयोध्येत पाऊल पडल्यावर राम म्हणण्याचा
योग येणें हेंही साहजिकच आहे ! !

अन्नसामग्री एका सपाट्यास तयार करण्याची तजवीज या अद्भुत शतकांतल्या एकाद्या सार्वजनिक महानसांत सहज होण्यासारखी आहे. बोळवणी करतांना प्रत्येक ऋषिजनास वस्त्रदान करायचें मनांत आणल्यास तेंही तसेंच सुकर आहे ! सारांश, रावणानें जसे सर्व देव काबीज करून कोणाची पाककर्मावर, कोणाची सम्मार्जनावर, वगैरे नेमणूक करून साऱ्यांस सारखें रावविलें होतें, त्याप्रमाणेंच आमच्या प्रस्तुतच्या राज्यकर्त्यांनीं सर्व महाभूतें वठणीस आणून त्याजपासून ते चोपून कामें घेत आहेत.

मग अशा अद्भुतप्रभावाच्या राष्ट्राशीं जर आपला आयताच योग जमून आला आहे तर ही केवढी सुदैवाची गोष्ट समजली पाहिजे ! रशियाचा पहिला बादशहा पीटर दि ग्रेट यास आपला देश सुधारावयाचा होता तर हातचें राजवेत्र टाकून व बादशाही पोषाक फेकून देऊन मजुराचा धडधाकट डगला व हत्यारांची पेटीही त्यास पतकरावी लागली. मग पाश्चात्यांची अपूर्व विद्या जर आपल्या पायांनीं आमच्या देशास चालून आली आहे तर ही केवढी मोठी सोय आम्हांस झाली आहे बरें !

तिसरा लाभ मानसिक उन्नति. मानसिक उन्नति म्हणजे देशाभिमान, जात्याभिमान, स्वाभिमान, अनुचित कर्मापासून निवृत्ति, स्वातंत्र्याभिलाष, दैन्यवर्जन, इत्यादिकांविषयी ज्या मानसिक स्थितीपासून स्फूर्ति होते ती. ही स्थिति असणें हेंच देशोन्नतीचें प्रधान साधन होय, व तिचा अत्यंताभाव म्हणजे देशाच्या अपकर्षाची परमावधि होय ! आतां हा लाभ इंग्रजी राज्यापासून होईल हें म्हणणें पुष्कळांस सकृददर्शनीं विरुद्धोक्तीसारखें भासेल, पण मागील इतिहासावरून जो प्रत्यंतर पाहील त्याच्या ही गोष्ट सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे, कीं विद्येचा संस्कार हा सामान्यतः वरील उन्नतीस कारणीभूत होतोच; आणि त्यांतून ग्रीक, रोमन, इंग्लिश वगैरे विद्यांचा तर वरील प्रभाव स्पष्टच आहे !

१ हल्लीं आमच्या प्रभूंनीं पंचमहाभूतें आकळून त्यांजवर जें स्वामित्व चालविलें आहे त्यावर मागील पौराणिक वर्णनास अनुसरून किती विचित्र कवित्व करतां येणार आहे ? 'रामायणांत' व 'कुमारसंभवांत' त्यांतील प्रतिनायकांच्या वैभवाचें वर्णन आमच्या प्राचीन कविवरांनीं केलेलें आहे. अलीकडील थोडा मासला 'पद्मरत्नावली'तील एका प्रकरणांत सांपडेल.

युरोपखंड जें गाढ अज्ञान निर्द्वैत शतकांचीं शतके वोरत पडलें होतें त्यांतून त्याची जागृति कशाच्या योगानें झाली बरें ? ग्रीक व रोमन लोकांची प्राचीन विद्या, - दुसरे कांहीं नाहीं. या विद्येचें पुनरुज्जीवन, हल्लीं जसें संस्कृताचें कांहीं होत चाललें आहे त्याप्रमाणें पंधराव्या शतकांत सुरू झालें. या अमृतवल्लीचा थोडाबहुत रस पोंचतांच मृतप्राय जें युरोप खंड त्याच्यांत एकाएकी चळवळ उत्पन्न होऊन लवकरच तें खडखडीत जागें झालें. मग काय विचारतां ! गलिष्हर जागा होतांच त्यानें छोटेखानी लोकांचे पाश जसे तडातड खाड-दिशी तोडून टाकले, आणि मोकळा झाला; त्याप्रमाणेंच वरील खंडाचीही अवस्था झाली. प्राचीन ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांचें अध्ययन करतांच त्या राष्ट्रांची वीरश्री इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन वगैरे लोकांचे ठायीं संचरली, आणि अनेक बंधनांतून ते भराभर मोकळे होत गेले. प्रथमतः रोमनगरीं पोप महाराजांनीं कित्येक शतके बंड माजवून ठेवले होतें त्याच्यावर हल्ला पडला. वरील धर्मप्रभूचा अंमल अर्ध्या युरोपानें एकदम झुगारून दिला, व जिकडे तिकडे ज्याला जसा वाटला तसा त्यानें निराळाच पंथ काढला ! याप्रमाणें आपल्या पारलौलिक पारतंत्र्याचा नाश करून युरोपचीं राष्ट्रे आपल्या ऐहिक प्रभूवर उलटलीं, आणि राजा म्हणजे ईश्वरी अंश होय इत्यादि असमंजस कल्पनांचा त्याग करून त्यांनीं आपापले हक्क शाबीत केले. या कृत्यांत आमचे राज्यकर्ते हे तर सर्वांत प्रमुख झाले. त्यांनीं एका राजाशीं युद्ध करून एथल्या प्राचीन वेनराजाप्रमाणें त्यास मारून टाकलें, व त्याचेच चिरंजीव पुनः तेच तेच चार जेव्हां करूं लागले तेव्हां त्यांसही पदच्युत करून तिसऱ्यालाच राजपदावर प्रतिष्ठापित केले. फ्रान्स देशांतही हा दंगा तीन वेळां होऊन हल्लीं तेथें प्रजासत्ताक राज्यच चालू आहे. यांचप्रमाणें जर्मनी, रशिया वगैरे राष्ट्रांतून हीच चळवळ सुरू आहे. अमेरिकेंतल्या लोकांनीं गेल्या शतकांत काय प्रकार केला तो तर जगजाहीरच आहे. असो; तर एकंदरीत हें सांगावयाचें कीं सज्ञान दर्शेचें फळ देशोन्नति हें होय. यास्तव आमच्या देशांत जों जों इंग्रेजी विद्येचा प्रसार होत जाईल तों तों सुधारणा, स्वातंत्र्य, सुख यांचा प्रसार अवश्य होत जाणार ! एक इंग्रेजी विद्येचें वज्र आमच्या हातांत असलें. म्हणजे मग लिटनशाही, टॅप्ले शाही, चाटफील्ड-शाही, मूरशाही वगैरे शंभर शाह्यांस सुद्धां आम्ही दाद देणार नाही ! !

याखेरीज इतर जे अनेक लाभ प्रस्तुत राज्यापासून या देशास झाले आहेत

ते सर्वांस महशूर आहेतच. पूर्वी ज्या प्रकारची स्वस्थता या देशास बहुधा कधीही प्राप्त झाली नसेल तशा प्रकारची गेल्या पन्नास साठ वर्षेभर येथे नांदत आहे. इंग्रजी होण्याच्या पूर्वी प्रत्यहीं घडणाऱ्या ज्या गोष्टी, म्हणजे लढाया, मारामाऱ्या, पेंढारी, दंगा वगैरे, त्या आतां साऱ्या स्वप्नवत् झाल्या आहेत. पाश्चात्य राज्यांच्या विस्तीर्ण छायेखाली हें अवघें भरतखंड खुशाल झोपेंत घोरत आहे असें म्हटलें तरी चालेल ! आढ्याला पाय लावून विनधोक निज-
ण्याचा काळ या राष्ट्रास यापूर्वी असा कधीही लाभला नाही ! [काठीला सोने बांधून काशीपासून रामेश्वरापर्यंत जावें अशी जी सदरील कारकीर्दीची लोक तारीफ करतात ती अगदीं वाजवी आहे. त्याप्रमाणेंच पूर्वी या देशाचा व्यापार जो अगदीं संकुचित होता तो आतां साऱ्या जगभर होण्या-
च्याही उत्कृष्ट सोई झाल्या आहेत. आगगाड्या, आगबोटी, तारायंत्रे, टपाल या सर्वांपासून व्यापारी लोकांचा किती फायदा होत आहे व होण्या-
सारखा आहे हें कोणालाही उघड करून सांगायला पाहिजे असें नाही. त्या-
प्रमाणेंच एकंदर लोकांचेही वरील यंत्रविद्येपासून किती हित झालें आहे व होण्यासारखें आहे याविषयीही येथे काहीं लिहिण्याची जरूर नाही. त्याप्रमाणेंच मानसिक स्वातंत्र्य हाही या काळांत सर्वांस झालेला एक मोठाच लाभ आहे.
मानसिक स्वातंत्र्य म्हणजे हवा तसा विचार करण्याची व ते विचार वागद्वारा किंवा लेखनद्वारा प्रसिद्ध करण्याची मोकळीक. हिंदु राज्यांत या प्रकारची मोकळीक जरी बरीच होती तरी मुसलमानांच्या राज्यांत यासंबंधानें बराच अटकाव होता हें इतिहासप्रसिद्धच आहे. औरंगजेबानें महंमदाची निंदा केल्याबद्दल संभाजी महाराजांची जीभ कापून टाकली. टिपूच्या त्रासानें दोन हजार वैष्णवांनीं एकदम आत्महत्या करून घेतली, इत्यादि प्रकार प्रस्तुत राज्यांत केवळ अश्रुत आहेत. मिशनरींच्या द्वारे परस्पर काम झाल्यास बरेंच असा जरी इंग्रज सरकारचा अंतस्थ हेतु आहे, तरी उघडपणें ख्रिस्ती धर्माच्या प्रीत्यर्थ कोणाही मनुष्यास या राज्यांत बिलकूल इजा पोचत नाही, व आज-
पर्यंत पोचलीही नाही. प्रख्यात वक्ता पिट्ट यानें एके ठिकाणीं आपल्या देशच्या राज्यव्यवस्थेची तारीफ करून एके प्रसंगीं असें म्हटलें आहे कीं, “ इंग्लिश

मनुष्याचें घर हा त्याचा किल्ला आहे.”* हीच गोष्ट बऱ्याच प्रकारें आमच्या देशासही लागू झाली आहे. मार्गे मोंगलाईत किंवा पेशवाईत जसें राजानें हवें त्याला उचलून बंदीत टाकावें किंवा त्याचा प्राणही घ्यावा, तसा प्रकार प्रस्तुतचें राज्य परकी लोकांचें असतां हि येथें होऊं शकत नाहीं. हें तर काय, पण टेंपलसाहेबांस एकीकडे मानपत्र मिळतें व एकीकडे प्रत्येक सभासदाच्या हातांत टेंपलशाहीचा इंग्रजी पोवाडा पडतो; मूरसाहेब आज जफातीचे धारे होयबा रावबहादुरांच्या मान डोलवण्यावरून पास करतात; व दुसऱ्या दिवशीं पुणेंशाही ‘छोकऱ्यांनीं’ थोडीशी गडबड केली न केली तों ‘बुद्धे’ मंडळीस सरकारांतून खाशी थप्पड येते, इत्यादि गोष्टींकडे जो कोणी क्षणभर लक्ष पुरवील त्याची अशी खात्री झाल्यावांचून खास राहणार नाहीं, कीं हल्लींच्या राज्यांत आम्हांस जितकें स्वातंत्र्य आहे तितकें यापूर्वीं स्वदेशीय राजांच्या उत्कृष्ट कारकीर्दीतही कधीं नव्हतें. त्याप्रमाणें आमचे लोकच अत्यंत साहसशून्य, अगदीं पोचट होऊन गेले आहेत, नाहीं तर या स्थितीतही त्यांचा किती उत्कर्ष होण्यासारखा आहे हेंही बहुधा सर्वांच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे !

* “ The proudest Government that exists upon the face of the earth is that of Great Britain. And the great Pitt, her proudest statesman, when he would tell of Britain’s crowing glory did not speak as he might have done, of her wide-spread dominion, upon which the sun never sets. He did not speak of martial achievements, of glorious battle-fields, and of splendid naval conflicts. But he said, with swelling breast and kindling eye, that the poorest man of Great Britain in his cottage might bid defiance to all the force of the Crown. It might be frail, its roof might shake, the wind might blow through it, the storm might enter, the rain might enter; but the King of England could not enter it ! In all his forces he dared not cross the threshold of that ruined tenement ! ”

फारचि बरी निरयगति परवशता शतगुणें करी जाच ।

‘विराटपर्व’

अंक ७८—(१) इंग्रेजी राज्यापासून अहित. (२) स्वातंत्र्यनाश. (३)
आक्षेपनिरसन. (४) इंग्रेजी राज्याची आवश्यकता. (५) सध्यांच्या
पारतंत्र्यापासून झालेले तोटे.

१. मागील अंकांत प्रस्तुतच्या राज्यापासून आमच्या देशास कोणकोणते
फायदे झाले आहेत व होण्यासारखे आहेत ते सांगितले. आतां यांत वरील
राज्यापासून आमचें आजपर्यंत काय काय नुकसान झालें व पुढें कितपत
होण्यासारखें आहे याविषयी विचार करूं.

२. इंग्रेजी राज्यापासून आमची पहिली मोठी हानि कोणती झाली म्हणाल
तर स्वातंत्र्यनाश. स्वातंत्र्याची स्थिति पारतंत्र्यापेक्षां किती सुखावह असते हें
कोणालाही सांगायला नकोच. यदृच्छेनें अंतरालांत फिरणाऱ्या व वनगहनांत
यथेच्छ आहारविहार करणाऱ्या पक्ष्यांत आणि मोठ्या सोन्याच्या किंवा
रत्नखचित पिंजऱ्यांत कोंडलेल्या पोपटांत किती अंतर ! ज्याचा ईश्वरदत्त
अधिकार हा, कीं त्यानें आपल्या सुंदर पक्षांच्या बळावर हवा तिकडे अनिरुद्ध
संचार करावा, नानाविध फलांचा रसास्वाद घ्यावा, स्वजनांत राहून संसारसुख
अनुभवावें, त्यानें टीचभर जागेंत राहून सदोदित ‘लटपटपंची’ करीत रहावें
ही केवढी दैन्यावस्था ! हीच गोष्ट राष्ट्रांसाठी लागू आहे. वस्तुतः पाहतां ज्या
त्या राष्ट्रांनें आपापली व्यवस्था ठेवावी, व इतरांशीं जो संबंध ठेवायाचा तो
फक्त व्यापाराच्या वगैरे संबंधानें ठेवावा, हा सचोटीचा मार्ग. प्रत्येक गृहस्थानें
जसें आपलें घरदार, कुटुंब, व जिनगी ही सुरक्षित ठेवून आपल्या शेजाऱ्यास
उपद्रव लावूं नये, ही नीति होय; त्याप्रमाणेंच एका राष्ट्रांनें दुसऱ्या राष्ट्रांशीं
जो व्यवहार ठेवायाचा तोही माणुसकीस अनुसरूनच ठेवणें उचित होय.
गोमाजीनें उठून तिमाजीच्या घरावर दरवडा घालावा, त्याची चीजवस्त
लुटून त्याचा जीव घ्यावा, बायको उपटावी, मुलामाणसांस बंदेगुलाम करून
आपल्या घरीं न्यावें, हा प्रकार जितक्या दुष्टपणाचा व पाजीपणाचा आहे;
तितकाच दुसऱ्याच्या मुलखावर स्वारी करणें, हजारों माणसांचे लढाईत प्राण
घेणें, सारा देश उध्वस्त करून त्यास कंगाल करून सोडणें, हाही होय. पण

असतं असतां आजपर्यंत जगाचा क्रम पाहिला तर काय आढळेल बरं ? दुसरें कांय, लडालडी, मारामारी, रक्तपात, लुटालूट, जाळून पोळून फस्त,—हाच काय तो ? त्यांतून ज्या वेळेस सद्धर्माचा उदय झाला नव्हता, व स्वऱ्या देवाची ओळख कोणास नसून खोटे देवच साऱ्या देशांतून माजले होते, शिवाय सुधारणेचा ध्वज अलीकडे जसा चोहोंकडे फडकूं लागला आहे तशी-ही जेव्हां स्थिति नव्हती, तेव्हां वरील दांडगाईचें व अन्यायाचे प्रकार जिकडे तिकडे दृष्टीस पडत असत यांत कांहीं नवल नाहीं. पण हल्लीं चालू असणारें एकोणिसावें शतक हें तर सुधारणेच्या संबधानें पहिल्या प्रतीचा बाणा मिरवीत असतां व या शतकांत सद्धर्माचें पवित्र प्रेषित आकाशांतली दिवटी घेऊन सारें भूमंडळ आक्रमीत असतां व येशूच्या दयामय धर्माचा जिकडे तिकडे गजर करीत असतां, कंठस्नानाचा व झोटिंगपाच्छाईचा प्रचार पहिल्यापेक्षां आतां काडीभरही कमी आहे असें नाहीं. हें शतक सुधारणेंत जसें सर्वांत पुढें आहे त्याप्रमाणेंच रक्तपातांतही त्याची सरशीच आहे. मार्गे भूमातेला तिचीं पवित्र लेकरें (रक्तचंदनाचा) नुसता सडा टाकून शोभवीत असत, आतां तर तीं जों जों शहाणीं होत चाललीं तों तों तिला वारंवार रुधिर-स्नानाची महापर्वणी लावते ! असो; तर मनुष्याचें अंतर्गत हें अद्याप पहिल्या-सारखेंच मलिन आहे, व त्याची परस्वापहरणाविषयींची जी लालसा, तिचें फळ तूर्त आम्ही भोगीत आहों !

आतां या एका स्वातंत्र्यनाशाच्या पार्यी आमचीं कितीक नुकसानें झालीं आहेत पहा. एक तर आमचें जगांतून अस्तित्वच नाहींसें झाल्यासारखें झालें आहे. केवळ प्राणधारण करून आम्ही आहों इतकेंच काय तें ! गेल्या शतकांत हिंदु लोकांचीं राज्यें, हिंदु लोकांची संपत्ति, हिंदु लोकांची विद्या वगैरे शब्दांचा जसा अर्थ होता तसा आतां कांहीं राहिला आहे काय ? सांप्रत आमचे लहान मोठे सर्व राजे म्हटले म्हणजे सरासरी बुदबळांतलेच होत, हालतां नये, बोलतां नये, बडे साहेबांच्या सदोदित मुठींत, जवळ फौजफाटा म्हटला तर केवढा,—बुदबळांतलाच सरासरी प्रकार ! तोही आज कित्येक दिवस सरकारच्या डोळ्यांत खुपतोच आहे ! (आमची संपत्ति म्हटली तर एकाद्या वेश्येपारशीं जशी असते तशा प्रकारची. कोणी वस्ताद आला आणि तोंडांत मारून घेऊं लागला, तर तिचा बचाव करण्यापुरतीही आमच्यांत

ताकद नाही.] रोमन लोकांनी ब्रिटन देश अचानक सोडून दिला त्याप्रमाणे जर उद्यां आम्हांवर पाळी आली, तर आमच्या मुंबापुरीच्या एकेका देवाची काय त्रेधा उडून जाईल बरें ! चार चार घोड्यांच्या गाडीतून जीं प्रस्थे घराच्या बाहेर पडायार्ची त्यांची हरी रामोशाशीं गांठ पडल्यावर त्यांजवर केवढा प्रसंग गुजरेल हें सांगायला नकोच ! दोन वर्षांपूर्वीच एका यःकश्चित् दरवडे-खोरानें साऱ्या दक्षिणेंत केवढी धामधूम करून दिली या एका गोष्टीवरूनच आमच्यांत दिवसेंदिवस किती मर्दुमकी येत चालली आहे हें कोणाच्याही सहज लक्षांत येणारें आहे. हाच प्रकार आमच्या विद्येचा व धर्माचाही. आमची अलीकडील विद्वत्ता म्हणून जी आम्ही येवढ्या डौलानें मिरवतो, ती वस्तुतः पाहतां पाश्चात्य विद्येचा एक रजःकण आहे; तीत आमचें स्वतःचें बहुधा कांहींच नाही, व आहे तीही प्रायः शब्दज्ञानात्मकच आहे. उद्यां जर आमचें सरकार आम्हांस सोडून गेलें तर तिला दीड दमडीलाही कोणी विचारील कीं नाही कोण जाणे ! इंग्रेज लोक जर एकदम आमच्या देशांतून अंतर्धान पावले, तर आमच्या बड्या विद्वानांत कोणी रेल्वे एंजिन करणारा मिळेल किंवा तारायंत्र जुळवून देणारा मिळेल याचा वानवाच वाटतो !] त्याप्रमाणेंच शेंकडों प्रकारचे कारागीर जे आमच्या देशांत आज शेंकडों वर्षे नांदत आले, ते अलीकडे एकामागून एक जे नाहीसे होत गेले व चालले आहेत, ते तरी पुनः उत्पन्न व्हावयाचे म्हणजे केवढी दुरापास्त गोष्ट आहे ! सारांश, जसा एकादा आयदोजी असतो, व त्याला पाटावर बसवून ठेवून त्याचें सर्व कामकाज दुसऱ्यांनीं करावें, त्यासारखी आमची स्थिति दिवसेंदिवस होऊं पाहत आहे. असें होतां होतां लवकरच काडीचाही वकूब नाही असे आम्ही नादान होऊन जातो कीं काय कोण जाणे ! हल्लीं आमची धर्माच्यासंबंधानें कोणत्या प्रकारची स्थिति होऊन गेली आहे ती तर सांगायला नकोच, जुन्या धर्माची आम्हांस अतिशय लाज वाटून खिस्ती लोकांचें पोकळ अनुकरण करणें हाच ईश्वराराधनाचा व लोकनीति सुधारण्याचा काय तो मार्ग आहे असें आम्हांस वाटूं लागलें आहे.

तेव्हां एकंदरीत पाहतां आम्ही बूर्ख जगांतून उठल्यासारखेच झालों आहों. ज्यांस आम्हीं प्रथमतः थारा दिला व जे आमच्या पुढें पुढें कित्येक दिवस करीत होते, तेच आतां आमचे धनी होऊन बसले आहेत; व साऱ्या देशांतील

जमीन सरकारची, जंगलांतील प्रत्येक झाड व झाडाचें प्रत्येक पान सरकारचें, सरकारास हवे तसे कर बसविण्यास पूर्ण अधिकार आहे, व त्या पैशाचा हवा तसा विनियोग करण्यास 'केसरी हिंद'चें कुलमुखत्यार व्हेसरॉयसाहेब यांस मुभा आहे, देशांतील लोक म्हणजे सारे बैल, त्यांस आम्ही जसे वागवूं तसे त्यांनीं वागलें पाहिजे.] त्यांस वस्तुतः म्हणजे कांहीं हक्क नाहींत, आम्ही मेहेरबानी करून काय हक्क देऊं तेवढे घेऊन त्यांनीं मुकाट्यानें राहावें व आमची निरंतर स्तुति गात बसावें, असें जो न करील तो राजद्रोही समजला जाईल, अशा प्रकारची एकंदर आमची हालहवाल आहे. हा सर्व प्रकार कशामुळे ? तर एक स्वातंत्र्य गमाविल्यापासून.

३ आतां आमच्यापैकीं कित्येक सुखावलेल्या मंडळींचा वरील उल्लेखावर असा आक्षेप येणार आहे कीं, "स्वातंत्र्य हें वस्तुतः अत्यंत इष्ट आहे स्वरे; पण तें आम्हांस काय उपयोगी ?" 'बाळभिन्ना'त 'मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छीत होतीं' हा धडा आहे, त्यांत जशी त्या वेड्या मुलांची हौस त्यांच्या विपत्तीस कारण झाली; किंवा इस्पितळांत कोडलेले वेडे एकदम सोडून दिले, अगर गोठ्यांतलीं गुरे मोफळीं सोडून दिलीं, तर जसा अनर्थ होईल; त्याप्रमाणेंच आम्हांसारख्या मूर्ख लोकांस स्वातंत्र्य प्राप्त झालें असतां मोठा कहर गुदरणार नाहीं काय ?" ही वेडी समजूत आजपर्यंत आमच्यांतील अर्वाचीन विद्वज्जनांनीं हृदयाशीं धारण केली होती, व अद्यापही ती सुटली आहे असें नाहीं. आमच्या राज्यकर्त्यांचा तरी बोलून दाखवोयाचा बाणा हाच, कीं हें हिंदुस्थानांतले सारे लोक निवळ वेडे आहेत व यांच्यांत सामर्थ्य बिलकूल नाहीं, यास्तव यांचा पतकर आकाशांतील प्रभूनें आमच्याकडे सोपवून दिला आहे तर यांचा यथायोग्य प्रतिपाळ करून यांस शहाणे केलें कीं आम्ही चाललों; आमचें येथें काय आहे ? हाच कोटिक्रम लढवून लॉर्ड डलहौसी साहेबांनीं पंजाब तोंडांत टाक, नागपूर गिळून टाक, सातारा, झांशी वगैरेची-चटणी कोशिंबीर कर, अयोध्येच्या नवाबास गादीवरून खाली ओढ, हा आठ वर्षे सारखा सपाटा चालविला, आणि आपलीं घोर कर्मे बिचाऱ्या क्यानिंग साहेबांस पुढें निस्तारायाला लावलीं !^१

१ लॉर्ड डलहौसी साहेबांनीं आमच्या कल्याणार्थ आम्हांस नागवण्याचा जेव्हां एकसारखा तडाखा चालवला, तेव्हां हिंदुस्थानचे हितचिंतक म्हण-

जेव्हां आम्ही आपला स्वतःचा कारभार करण्यास अगदीं नालायक आहों, व स्वातंत्र्य हें आम्हांस हितकारक न होतां उलटें अत्यंत अनिष्टप्रद होणारें आहे, हा एक मोठा मुद्दा आमच्या पाश्चात्य बंधुजनांनीं काढला आहे, व त्याचा अनुवाद आमचे अर्वाच्य पंडित आपल्या नेहमींच्या पद्धतीस अनुसरून विणारे आणि स्वातंत्र्याचे व सदाचरणाचे अभिमानी मेकॉले साहेब यांनीं येणेंप्रमाणें आपला अत्यंत संतोष प्रदर्शित केलाः—

" I am happy to say, that since this passage was written, the territories both of the Rajah of Nagpore and of the King of Oude have been added to the British dominions (1857)."

—*History of England (note).*

लखनौ व नागपूर येथील दौलत आपल्या देशबंधूस यथेच्छ लुटायला सांपडली हें ऐकून आमच्या साहेबांस जे आनंदाश्रु आले ते लवकरच दुःखाश्रु झालेः—

" Horrible news from India : massacres of Europeans at Delhi and mutiny. I have no apprehensions for our Indian Empire; but this is frightful event. Home; but had no heart for work. I cannot settle to work while the Delhi affair is undecided."

Life and Letters of Lord Macaulay.

वरील दोन उताऱ्यांवरून आमचे साहेब निःपक्षपात इतिहासकार होण्यास किती नालायक होते हें कोणासही सहज कळून येणारें आहे. इंग्रजांच्या घरांत पैसा जात असला म्हणजे मग तो दरवडा घालून का जाईना, त्याबद्दल साहेबांस आनंदच; पण त्या दरवड्यापासून पुढें जर कांहीं बरी वाईट गोष्ट घडून आली, तर मात्र त्यांनीं तेवढें हिरमुसलेलें तोंड करावयाचें ! वाः ! मेकॉले बोवा ! धन्य तुम्ही, तुमची नीति, तुमची स्वदेशप्रीति, आणि तुमचा ख्रिस्ती धर्म ! !

अरेरे ! गेल्या शतकांत हेस्टिंग्सच्या नांवानें दांतओठ खाणारा बिचारा बर्क, आणि या शतकांत डलहौसी, लिटन, बीकनूरफील्ड यांचे पोवाडे गाणारा बिचारा राबर्ट नैटन हे किती खुळे लोक बरे ! त्यांनीं वरील इतिहासकाराप्रमाणें आपला संतोष बेड्यांनीं कोठेंच प्रदर्शित केला नाहीं ! या निमक-

आजपर्यंत करीत आले आहेत व अद्यापही करीत आहेत.^१ आतां वस्तुतः पाहतां त्यांत किती अर्थ आहे याविषयीं जो पूर्वापार इतिहासाकडे नजर देऊन विचार करील त्याच्या ध्यानांत सुद्धां ही गोष्ट सहज येणार आहे कीं, "या जगांत इंग्रज लोक जर मुळींच नसते तर त्यांच्यावांचून म्हणजे आम्ही रसातळास जाऊन पोचलों असतो असें कांहीं नाहीं; त्यांनीं आमच्या-करतां येवढी तसदी वेऊन खोट्या सहाय्य करा, दिवसाढवळ्या दरवडे घाला, असा क्रम आरंभून या देशाचें आधिपत्य जें स्वीकारलें तें जर ते न करते, व आपल्या श्वेतद्वीपाच्या आंतल्या आंतच जर ते राहते, तर आम्ही आज कोणत्या स्थितींत असतो हें सांगायला नकोच. हें खरें आहे कीं, आज जेथें आगगाड्या आहेत तेथें आमच्या जुन्या बैलगाड्याच राहत्या, व तारायंत्रांच्या जागीं सांडणीस्वार किंवा जासूद हीच पुरातनची पद्धति अद्याप कायम राहती, त्याप्रमाणेंच सात समुद्र जाऊन अटलांटिक, पासिफिक भूमध्यसमुद्र हेही त्याच्या जागीं येऊन न बसते; पण हल्लीं जो जिकडे तिकडे सुधारणेचा कळस दृष्टीस पडत आहे, कीं साहेबी बूट खाऊनही लोक चाकरी करायला तयार असतां कोणास पोटभर अन्न नाहीं, जिकडे तिकडे रोगराई, अशक्तता, दैन्य इत्यादिकांचा प्रचार, जेथें शेंकडों, हजारों वीर हां हां म्हणतां गोळा व्हावयाचे

हरामीपणाबद्दल आकाशांतील बापानें त्यांस परलोकीं काय भयंकर शासन नेमून ठेवलें असेल तें असो ! !

१ वरील विषयाचा खल नुकता झालेलाच आहे. यास्तव वरील प्रकरणीं आणखी न लिहितां अलीकडे सांपडलेलें एक ताजें सर्टिफिकेट येथें दाखल करतो म्हणजे झालें:—

" India has produced in modern times as great administrators as ever existed in England : Porneah of Mysoor, and Nana Farnavese, the Mahratta minister, might claim to be on a level with the most celebrated of our English statesmen as will be plain to any one who reads their history from the pens of the Duke of Wellington, Elphinstone, and others, who, statesmen themselves, were able to discern the qualities which make a statesman." — *The way to regain India.*

तेथे आतां कोणास स्वप्नींही तरवारीचें किंवा बंदुकीचें दर्शन नाहीं, ही दुबळे-पणाची व शोचनीय स्थिति तरी आम्हांस नसती ! इंग्रजांनीं आपलें घोडें चेतावातानें पुढें सरकावण्यास सुरुवात केली त्या वेळीं आम्हीं मुसलमानांस जिफडे तिकडे जेर करून आपल्या बाहुबळानें व बुद्धिबळानें वश करून टाकिलें होतें; चुलत्यानें गिलच्यास अटकेची पैलथडी दाखविली तों पुतण्यानें दक्षिणेंत नबाब साहेबांची व सुलतान साहेबांची खोड मोडावी येथपर्यंत आमची मजल येऊन ठेपली होती. मग वेलेस्ली साहेबांनीं परोपकारबुद्धीनें मध्यें पडून शिंघाचा मोड कर, होळकराच्या पाठीस लाग, पेशव्यास आणून गादीवर बसव, वगैरे जे ठवळाठवळीचे प्रकार केले, व सरतेशेवटीं साऱ्यांस गुंडाळून टाकून आम्ही 'केसर-इ-हिंद' हिंदुपद बादशाहा हा जो ध्वजारोप केला त्याची काय जरूर होती बरें ! ज्यास केवळ लोककल्याणार्थ उद्योग करायचा आहे त्यास येवढा खटाटोप करण्याची जरूर आहे काय ? आम्हांला तर मुळींच दिसत नाहीं. शिवाजी महाराजांनीं आपलें सारें राज्य गुरूपदीं वाहिलें तेव्हां गुरुमहाराजांच्या जिभेला पाणी सुटून त्यांनीं जर पुढील पेशवाईंतला प्रकार त्याच वेळेस युक्तीयुक्तीनें अमलांत आणला असताः—म्हणजे आपली भिक्षेची कुबडी हळूच एकीकडे ठेवून देऊन समशेर हातांत घेतली असती, आणि साऱ्या फौजेवर हुकमत ठेवून 'शापादपि' शरादपि' असें सव्यसाचित्व पतकरलें असतें, आणि आपल्या शिष्यास रायगडावर किंवा सातारच्या किल्ल्यावर टाकून राज्यसुखाचे सोहळे भोगण्यास आरंभ केला असता, आणि सिंहासनावर बसून निरंतर जप काय—?

मना वासना दुष्ट कामा नथे रे । मना सर्वथा बापबुद्धी नको रे !

मना सर्वथा नीति सोडूं नको हो । मना अंतरीं सार वीचार राहो ॥

असें जर झालें असतें, तर आजपर्यंत समर्थ महाराजांचा केवढा नांवलौकिक मार्गें राहता बरें !! तर आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूंस जर खरोखरच आमची येवढी कींव आली होती, कीं आम्ही आपापसांत मारामारी करून विनाकारण आपलें नुकसान करून घेत आहों; किंवा काश्मूल कंदाहारांतल्या दुष्ट लोकांच्या

१ वरील शब्द प्रसिद्ध भारती ब्राह्मणवीर द्रोणाचार्य यांच्यासंबंधाचे आहेत. यांचीं आयुधे दोनः—शाप आणि शर !

झुंडीच्या झुंडी इकडे येऊन ते या समृद्ध देशाचा धुडगूस उडवतात हेही जर त्यांच्याने पाहवत नव्हते तर वरील राजगुरुंनी आपल्या 'शिवबास' ऐहिक व पारलौकिक असा दोहो प्रकारचा उपदेश करण्याचा अधिकार घेतला होता बसा त्यांनी घ्यावयाचा होता; अगर वॉशिंग्टन याने आपल्या देशबांधवांस इंग्लिशांच्या त्रासापासून सोडवून स्वतंत्र केले, आणि ते महाकार्य आटपल्यावर पुनः शिंगे मोडून तो जसा वासरांत शिरला; आणि एका सुतळीच्या तोड्या-लाही न शिवतां अगदीं अलिप्तपणे राहून त्याने शेवटपर्यंत कालक्रमणा केली,— तसा तरी प्रकार घडावयाचा होता. पण प्रकृत प्रसंगी पाहतां वरच्यांपैकीं एकहि प्रकार घडला नाही. येथला प्रकार निराळाच. 'इसापनीती'तल्या स्वारांने जसे घोड्यास सांगितले, "बा रे तूं म्हणतोस खरे, पण आतां नाही माझ्याने तुला सोडवत; तूं इतका उपयोगी आहेस हें मला पूर्वी माहीत नव्हते तर तुझ्या पाठीवरचें खोगीर कधीं निघेल ही आशा सोडून दे." मग हा प्रकार सारा धडधडीत डोळ्यांपुढे दिसत असतां आम्ही हिंदुस्थानच्या कल्याणाकरतां येथे आलों आणि ते कल्याण झाले म्हणजे आम्ही येथून जाणार, हा 'मतलब-सिंधु' ज्या विचार्या भोळ्या भाविकांस आजपर्यंत स्वरा वाटला व अद्यापही वाटत आहे त्यांची धन्य म्हटली पाहिजे; दुसरे काय ?

४. तेव्हां आमच्या देशावर इंग्रजांचे जें राज्य झाले आहे त्याविषयीं आमचे मत तर असे आहे, कीं आमचे कल्याण होण्यास त्यावांचून म्हणजे दुसरा मार्गच नव्हता असे कांहीं नाही. आम्ही आज तीन चार हजार वर्षे जे या देशांत नांदलों, येवढालीं राज्ये चालविलीं, कायदे-कानू केले, शास्त्रे निर्माण केलीं, कला उदयास आणल्या, ऐहिक व अध्यात्म विचार केले, ते सर्व या आंग्लभौम मंडळीच्याच जिवावर काय ? आमच्या पोरस^१ राजाने जगद्विजयी

१ अलीकडे वृथाभिमानी व अल्पज्ञ इंग्रज ग्रंथकारांनीं आमच्या देशाच्या संबंधाने ज्या कल्पना चोहोंकडे पसरून दिल्या आहेत व ज्या आमच्या स्वतःच्या मूर्खत्वास्तव, शोधाभावास्तव आम्हीही स्वऱ्या धरून चालत आलों आहों, त्यांस प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासावरून एकंदरीत पाहतां फारच थोडा आधार मिळतो. शिकंदराचे सैन्य येवढा दिग्विजय करून पंजाबावर चालून आले असतां तेथे त्यास कित्येक निकराच्या लढाया कराव्या लागल्या. विशेषतः पोरस राजाची हकीकत तर ग्रीसच्या इतिहासांत फारच मौजेची

शिकंदरशीं पंजाबांत टक्कर दिली, तेव्हां क्लैव व वेलेस्ली साहेब कोणीकडे होतें बरे ! आमच्या जगद्गुरूंनीं बौद्धांस वादांत जर्जर करून त्यांस चिनांत व लंकेंत पळवून लाविले त्या वेळेस रेवरेंड मंडळी कोणीकडे लपून बसली होती ! महेश्वरानें डमरूनाद करून येवढी अवाढव्य गीर्वाणवाणी; पण तिलाही गुंडाळून टाकण्यासारखीं चवदा सूत्रें प्रगट करून पाणिनीस अर्पण केली, तेव्हां मेकॉलेसाहेबांच्या प्रपितामहांचे प्रपितामह कोणत्या स्थितींत असतील बरें ? या तर प्राचीन काळच्या गोष्टी झाल्या. त्या वेळेस आमच्या राज्यकर्त्यांचे पूर्वज जनावरांचीं कातडीं पांघरून व अंगाला रंग लावून आमच्या अवार्चीन नाटकांतल्या विदूषकाप्रमाणें नुक्ते कोठें या जगाच्या रंगभूमीवर नाचूं बागडूं लागले होते हें सर्वप्रसिद्धच आहे तेव्हां त्या वेळची गोष्ट राहूं द्या. पण अगदीं अलीकडच्या काळाविषयीं जरी विचार केला, तरी काय आढळेल बरें ? बापानें टाकून दिलेल्या पंधरा सोळा वर्षांच्या पोरानें मावळांतल्या दऱ्याखोऱ्यांतून हिंङ्गन वनचरांस आपले संवगडे केले, आणि यवनाक्रान्त झालेल्या भूमीचा भार हरण करण्याचा प्रचंड संकल्प योजून तानाजी मालुसरे, बाजी फसलकर, येसाजी कंक, असल्या घोंगड्या वीरांस अफझुलखां, झुलफिकारखां, रुस्तुमखां असल्या बादशाही मंडळीशीं झुजायला लावून त्यांची खाखा मोडली आणि हिंदूंची चिरनष्ट राजसत्ता पुनः उदयास आणून मराठी-शाहीची टोलेजंग इमारत उभारून दिली. हा सर्व विभु रचतांना शिवाजी महाराजांनीं इंग्रजी शिपाईगिरी किंवा इंग्रजी मुत्सद्देगिरी चार हजार कोसांवरून उसनी मागून आणली होती काय ? त्याप्रमाणेंच कारकुनी पेशानें वागणाऱ्या बाळाजीपंतानें शाहूच्या राजमंडळांत शिरतांच दिली अटकेपर्यंत नजर पोंचवून अवध्या बादशाहीस आपल्या जाळ्यांत गुदरविलें, आणि येवढी शिकार आपल्या देशबांधवांच्या आटोक्यांत आणून दिली, हें करतांना तरी वरील पेशव्यानें

आढळते. ती बरीच लांब असल्यामुळें येथें देववत नाहीं. ही प्राच्य व पाश्चात्य आर्यांची लढाई शतद्रु नदीच्या कांठीं झाली. 'शतद्रू'चा अपभ्रंश 'सतरंजी' असा अलीकडे झाला आहे. हीस ग्रीक लोक 'हैडा स्पीज्' म्हणत व इंग्रेज लोक 'सतलज' म्हणतात.

आपली बुद्धि एकाद्या आंग्लभौम विद्यालयांत पाजळून घेतली होती काय ? पण इतकेंही दूर जावयाला नको. नुकत्या वीस पंचवीस वर्षांमागच्या गोष्टींकडेच अंमळ लक्ष पुरवले असतां आम्ही कुचकामाचे आहों, आम्ही राजकारण व युद्धकला या दोहोंविषयीं अगदीं अडाणी आहों, आम्हांस इंग्रेज लोक शिकवितील तेव्हांच आम्ही शहाणे होणार, वगैरे मूर्ख कल्पनांचा तेव्हांच व्हास होणारा आहे. सत्तावन सालच्या भयंकर बंडाविषयीं जो शांतपणें विचार करील (असा विचार करण्याची वेळ आतां आली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही) त्यास त्यावरून एकंदर राष्ट्राविषयीं कोणकोणत्या कल्पना होण्यासारख्या आहेत बरे ? आम्हांस कुत्रत नाही, धैर्य नाही, ज्ञान नाही, या कल्पना वरील सालच्या इतिहासावरून होतील काय ? आतां या बंडांत आमच्या लोकांच्या हातून पुष्कळ अत्यंत क्रूरपणाचीं कृत्ये घडलीं, व इंग्रेजी कवायतीपुढें त्यांचें कांहीं न चालून येवढा बंडाचा झाला असतांही तो लवकर मोडण्यांत आला, शिवाय अनेक इंग्लिश सरदारांचें अतुल धैर्य वरील प्रसंगीं प्रगट झालें हें सर्व खरें; पण ब्रह्मावर्तचा एक यःकश्चित् शागिर्द काय, आणि तो ' लंडन टैम्स ' बातमीदार रसेल साहेब यांच्या हातचें सर्टिफिकेट काय मिळवितो, त्याप्रमाणेंच झांशी संस्थान तें काय, आणि त्याची माजी मालकीण एक रांडावलेली बाई काय, आणि तिनें सर ह्यू रोज याच्या बरोबर सामना काय^१ दिला ! — तेव्हां हा सगळाच चमत्कार नव्हे काय ! तो ध्यानांत आणून ज्यास आमच्या वास्तविक स्वरूपाची प्रतीति घडणार नाही त्या महापुरुषाचें डोकें कांहीं विचित्रच असलें पाहिजे !!

१ अं. १२, टीप.

२ वरील स्त्रीरत्न जर युरोपच्या एकाद्या देशांत निपजलें असतें तर त्याचें किती चीज झालें असतें हें सांगतां पुरवत नाहीं. तिजवर किती नाटके व किती कादंबऱ्या झाल्या असत्या, व किती इतिहासकारांनीं व चरित्रकारांनीं तिचा वृत्तांत मिळवून जगास जाहीर केला असता ! एका इंग्रजी इतिहासकारानें तीस फ्रान्स देशांतील प्रसिद्ध सेनानायिका जोन् आफ् आर्क हिची उपमा दिली आहे. हें पुस्तक परवांच्या आर्गीत जळाल्यामुळें त्यांतील उतारा देववत नाही. ग्रंथकाराचें व पुस्तकाचें नांव आम्हांस आठवतें, तेवढें मात्र येथें दाखल करतों:—

तेव्हां आमच्या लिहिण्यांतील एकंदर आशय हा आहे कीं, आमचे राज्य-कर्ते आमच्यासंबंधानें जो मोठ्या डौलाचा आव नेहमीं घालीत असतात, कीं तुम्ही नेणतीं लेकरें आहां, व आम्ही आतां यापुढें तुम्हांला काय सज्जन करूं ते करूं; बाकी (आम्ही येथें येण्याच्या पूर्वींची तुमची स्थिति म्हणजे केवळ अज्ञानाची व रानटीपणाची होती—हा सर्व निवळ भ्रम आहे. ज्या त्या राष्ट्राला आपापली घमंडी वाटतच असते, आणि त्यांतून एका राष्ट्रानें दुसऱ्यास जिंकलें म्हणजे तर तें विजयी राष्ट्र काय म्हणेल ती पूर्वदिशा असा प्रकार होत असतो, तेव्हां याच कारणावरून वरील मत आजपर्यंत माजलें आहे. वस्तुतः पाहतां इंग्रजांनीं म्हणजे आमचा पतकर घ्यावयाला पाहिजे होता असें कांहीं नाहीं. ते जर इकडे आले नसते तर त्यामुळें आमचें कांहीं अहित न होतां उलटें हितच होण्याचा अतिशय संभव होता. स्पेनच्या लोकांनीं क्रमाक्रमानें जसें मुसलमानांस आफ्रिका देशांतून पार आफ्रिकेंत घालवून दिलें आणि अर्धचंद्राच्या जागीं मात्क्यान आपला क्रूस आणून त्यांनीं चोहोंकडे स्थापित केला, त्याप्रमाणेंच चालू शतकांत सारें भरतखंड निर्यवन होऊन पुनः आर्य-राष्ट्राचें सार्वभौमत्व होण्याचा योग आला होता. पण आमच्या पाश्चात्य आर्य-बंधूंनीं छिद्रान्वेषण आरंभून भाऊबंदकी साधल्यामुळें त्याजवर विरजण पडलें!

असो तर आम्ही स्वातंत्र्याच्या स्थितीला योग्य नाहीं, व तसें असल्यामुळें आमचें प्रस्तुतचें पारतंत्र्य अत्यंत हितावह होय, हीं दोन्ही मते निवळ खोटी आहेत असें आम्हांस वाटतें व हीं अलीकडे आमच्या हृदयाशीं खिलून

British India from 1757 to 1857, a book of confessions—by Torrens, M. P.

माजी 'दंभहारघा'च्या एका अंकांत प्रस्तुत विषयावर एक उतारा आला होता तो येथें दाखल करण्यासारखा आहे:—

Among the native rulers who have heroically resisted foreign invaders, none have shown stronger qualities than Lakshmi Bae the Rani or Queen, of Jhansi, whose wonderful generalship held the British army in check; and who headed her troops in person, dressed as a cavalry officer, and was killed on the field. Sir Hugh Rose declared that the best man on the enemy's side was the Rani of Jhansi !

गेलीं आहेत हेंच प्रस्तुत काळीं आमची स्थिति सुधारण्यास मोठें प्रतिबंधक आहे यांत संशय नाही. आधीं तीरावरच ज्यानें हातपाय गाळले तो काय पोहणार ? रडतराव घोड्यावर कितीसे खंबीर स्वार होणार हें कोणी ही सांगेल !

५. पण हा सारा वाद प्रस्तुत विषयाच्यासंबंधानें पाहतां गौण आहे. त्याचा खरोखरी पाहतां मागील व पुढील काळाशीं जितका संबंध आहे तितका वर्तमान काळाशीं नाही. यास्तव सध्यां ज्या स्थितीविषयींचें विवेचन आरंभलें आहे तेंच पुढें चालवूं.

वर इंग्रजी राज्यापासून आमचें कोणकोणतें अहित झालें आहे तें सामान्यतः सांगण्यांत आलेंच आहे. एक पारतंत्र्य म्हटलें म्हणजे तें दरएक ठिकाणीं नडत असतें. या गोष्टीचा प्रत्यय सध्यां या देशांतील लोकांस पदोपदीं आहे. पहा कीं, आम्हीं व्यापारांत लक्ष घालूं म्हटलें तर आमचें कांहीं चालणार आहे काय ? इकडे मोठे भगीरथ प्रयत्न करून जरी देशी माल उत्पन्न केला, तरी कायदे कौन्सिलांतून एकादा वटहुकूम सुटला कीं पुरें, आमचे सारे कारखाने चीत ! म्यांचेस्टरवाले सरकारचे देशबंधु पडल्यामुळें त्यांनीं तिकडे हकाटी करून थोडीशी उचल केली, कीं इकडे आमचे हातपाय मोडले ! इकडे उरस्फोड करून तपांचीं तपें विद्याध्ययनांत घालवावीं, आणि शेवटीं नोकरी मागितली म्हणजे आमचे चान्सलर साहेब आम्हांस प्रेमपूर्वक उपदेश करणार, कीं “ लाडक्यांनो, तुम्हांस आम्हीं येवढ्या औदार्यानें विद्यादान जें केलें, तें सरकारपुढें हात पसरण्याकरतां का रे ! अरे तुम्ही, आपला देश सुधारावा, लोकांस सज्जन करावें, त्यांचे हक्क त्यांस समजावून द्यावें, आपल्या राज्यकर्त्यांचें निरंतर स्तुतिस्तोत्र करून आकाशांतील बापाच्या पायापाशीं त्यांच्या कल्याणार्थ डोळे मिटून प्रार्थना करावी, विलायतेस जावें, अमेरिका पालथी घालावी, जॉनसनसारखे ग्रंथ लिहावे, बर्क्सारखें वक्तृत्व करावें, लूथरप्रमाणें धर्मसुधारणा करावी, मंगोपार्कप्रमाणें देशाटनें करावीं,—हें सर्व करायाचें सोडून देऊन खुळ्यासारखे चाकरीच्या रे काय नादीं लागतां ! उदरपोषण हें काय रे विद्योपासनेचें पर्यवसान ! सरकारानें तुम्हांस विद्या दिली ती दिली आणि तुम्हांस नोकऱ्या देण्याचाही पतकर त्यांनींच घेतला पाहिजे काय ? छे छे, एकूण तुम्ही या युनिवर्सिटीजननीस व्यर्थ शिणविल्याचें श्रेय घेऊं पाहत आहां, दुसरें कांहीं नाही !! ” याप्रमाणें आमच्या

झगेवाल्या मंडळीच्या कार्नी विद्यादेवीच्या निष्काम उपासनेचा तत्त्वोपदेश दरवर्षी पडतो स्वरा; पण इकडे व्यवहारांत जो पहावें तो त्याची प्रतीति फारशी येत नाही. जे आमचे प्रभु येथील विद्वानांस वरील ब्रह्मज्ञान शिकवतात तेच दरवर्षीस बीस लाखांचा फत्ता उडवून 'कूपर्स हिल्ल'वासी मंडळीस इकडे पाचारण करतात, व आपल्या सनदी नोकरांस आगबोटीवर पाय ठेवल्यापासून तीनशें रुपयांचा तनखा चालू करतात. याखेरीज आमच्या दक्षिण-विद्यालयांतील प्रसिद्ध विद्यारण्यासारखे व मार्गे आलेल्या एका छिन्नांगुष्ठ विद्यागुरूसारखे एकेक जाडे विद्वान् विद्याखात्यावर गुदरून दिले जातात वे निराळेच ! एतावता तात्पर्य काय कीं, सर्वांपरी नागवलेले जे आम्ही त्या आमच्या वांट्याला वरील कोरडें ब्रह्मज्ञान आणि ज्यांस उदरनिर्वाहाच्या शेंकडों इतर सोई आहेत ते जसे काय सरकारचे जावई; नाही तेथून त्यांची भर झाली पाहिजे !

पण पारतंत्र्यापासून होणारी सर्वांतली मोठी हानि अद्याप सांगायाचीच राहिली आहे. ती ही कीं, त्यापासून मानसिक उन्नति अगदीं नष्ट होऊन जाते. ज्याच्या परवशता ही कालेंकरून अंगवळणीं पडते. तो हळूहळू मान-धनता, लज्जा, धैर्य वगैरे सद्गुणांस पारखा होत जाऊन वरच्याच्या उलट जे दुर्गुण ते त्यास सहजीं जडूं लागतात, व उत्तरोत्तर मूळ स्थितीपासून तो भ्रष्ट होत जातो. ही परमावधि हल्लीं आमच्या देशांत बहुधा सर्वत्र दृष्टीस पडूं लागली आहे. जन्मास येऊन करावें काय, तर परदास्य करावें, यजमानाची खुषामत करावी, लांड्यालबाड्या कराव्या, लोकांच्या मुंड्या मुरगाळाव्या, वरिष्ठाची थुंकी झेलून हाताखालच्यांस गांजावें, व शेवटीं पैशाची गांठोडी उराशीं घट्ट आवळून धरून एकादे दिवशीं मरून जावें,—हें एकंदर तत्त्वज्ञान अलीकडे माजलें आहे. 'इसापनीती'तील कुतरा लांडग्यास जसा आपला सुखसोहळा निवेदन करीत आहे तशी सांप्रत बहुतेक मंडळीची स्थिति आहे. पूर्वीच्या लोकांत अकिंचन स्थितींत राहणारे, निःस्पृह, स्पष्टवक्ते अशा प्रकारचे पुरुष जसे पुष्कळ आढळत असत, तसा प्रकार आतां अगदीं विरळा. आतां हुशार व शहाणा मनुष्य कोण, तर जो साहेबांचे बूट उचलील, वरिष्ठानें कितीही पुष्पवृष्टि केली तरी ती जो प्रेमानें झेलील, अंगमस्तीपर्यंत वेळेनुसार येऊन ठेपली तरी ख्रिस्त प्रभूच्या उपदेशाप्रमाणें जो दुसरा गाल खुशाल पुढें

करील, आपल्या यत्किंचित् स्वार्थाकरतां किंवा नुसती बहादुरी मिळविण्याकरतां जो देशाशीं मात्रागमनीपणा करतांना विलकूल शरम बाळगणार नाही तो. आमच्या देशांत अलीकडे विद्येचा फैलावा थोडा झाला आहे असें नाही; पण या विद्येच्या योगानें जें वास्तविक ज्ञान निष्पन्न व्हावें, व जी मनाची थोरवी वाढावी, त्यांतलें अजून कांहींच दृष्टीस पडूं लागलें नाही असें म्हणायास हरकत नाही. त्यांतून इंग्रजी विद्या ही तर वस्तुतः पाहतां वाघिणीसारखी आहे; तिच्या दुधावर जो पोसला तो लेंचापेंचा कधींच निपजून नये. उत्साह, धैर्य, अश्लाघ्य कर्माचा तिरस्कार, स्वावलंबन, इत्यादि उदात्त गुण वरील भाषेंतील ग्रंथांच्या अध्ययनापासून उत्पन्न होणारे आहेत. पण आजपर्यंतच्या तऱ्हेवाईक शिक्षणपद्धतीनें म्हणा, अगर तितका संस्कार आमचे ठायीं अद्याप बिंबला नसल्यामुळें म्हणा, वरील गुणांचा उदय अद्याप तर कांहींच झालेला दृष्टीस पडत नाही. जिकडे पहावें तिकडे 'हां जी', 'जी हां', 'खुदावंत', 'खावंद', हाच श्रवृत्तीचा प्रकार नजरेस येतो. यःकश्चित् मराठी कारकुनापासून तों म्युनिसिपल कमिशनर, कौन्सिलर, दिवाणसाहेब, यांच्यापर्यंत एक मासला;—खावंदचरणारविंदीं मिलिंदायमान होणारी सारी मिंधी मंडळी! बाकी समेत उभे राहून नुसतें मुखपांडित्य करायला सांगा, त्यांत ज्याची त्याची तयारी; यंव करावें त्यंव करावें;—चुटक्यांच्या मांडवाला किती उशीर! पण अंग मोडून मेहनत करण्याची पाळी येऊं द्या; किंवा पदरचा एकादा पैसा स्वर्च करण्याची मात्र वेळ यावी. म्हणजे 'इसापनीतीं'तील सांबराची अवस्था! कुत्र्यांचा शब्द कानीं पडतांच वरील सांबराची जशी गाळण व्हावयाची, त्याप्रमाणेंच वरील अवसानघातकी वीरांचा आव! एकांदर एका संस्कृत कवीनें वेदांताच्यासंबंधानें जें विनोदानें म्हटलें आहे तेंच आमच्या फाकड्या मंडळीस लागू पडतें:—

वागुच्चारोत्सवं मात्रं तत्क्रियां कर्तुमक्षमाः ।

कलौ वेदांतिनो भांति फाल्गुने बालका इव ॥

१ इंग्रजी भाषा शिकल्यापासून केवढा फायदा आहे व या भाषेच्या अध्ययना-
नें फ्रेंच लोकांची स्थिति एकदम किती सुधारली; हें ज्यास माहीत करून घेणें
असेल त्यानें बकल्चा इतिहास, भाग २, खंड ५ हें वाचावें.

राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां

तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ।

यस्मिंश्च सम्यगनिशं परितुष्यमाणे

नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ † —‘नीतिशतक’

अंक ७९—(१) विषयोपक्षेप. (२) आमचें सरकार कोण याची मीमांसा. (३) इंग्रेज सरकारचें आमच्यासंबंधानें कर्तव्य. (४) ख्रिस्तीधर्माच्या दृष्टीनें. (५) नीतिदृष्ट्या. (६) केवळ व्यवहारपरत्वे.

१. मागील दोन अंकांत इंग्रेजी राज्यापासून आमच्या देशास फायदे कोणते झाले व तोटे कोणते झाले याविषयीं निरूपण केलें. आतां या अंकांत आमच्या राजकर्त्यांची या देशाच्यासंबंधानें कर्तव्ये कोणकोणतीं आहेत या-विषयीं विचार करूं.

२. हा विचार करतांना अगोदर आमचें सरकार म्हणजे कोण याविषयीं विवेचन करणें अवश्य होय. सध्यांचें हिंदुस्थानचें राज्य ही तन्हा अगदींच विलक्षण आहे, यास्तव तिच्यासंबंधानें प्रथमतः वाचकांचा समज बरोबर केल्याखेरीज पुढें जाऊन उपयोग नाहीं. आजपर्यंत या देशाचें आधिपत्य एतद्देशीय किंवा परदेशीय लोकांकडे जें होतें त्याचा प्रकार असा असे कीं, एक तर राजा व राजमंडळ हें या देशांतल्या देशांतच असे. [मुसलमानांनीं दूरदूरच्या मुलखांतून येऊन जरी हा देश काबीज केला, व येथें अनेक राज्ये स्थापन केलीं, तरी त्यांनीं येथल्या येथेंच तळ दिला होता. त्यामुळें हिंदु प्रजेपैकीं जर कोणास विचारलें असतें, कीं तुमचा राजा कोण तर अकबर बादशहा, किंवा अदिलशहा, असें त्या वेळेस सांगतां आलें असतें. पण इंग्रेजी राज्यांत तसा प्रकार मुळींच नाहीं.] सन १८५८ सालापूर्वीं जी व्यवस्था होती ती तर राहूं द्याच; पण हल्लीं केसरि हिंदशाही अंमल सुरू झाला

† “ प्रजा हाच कीं वत्स भूधेनुनेचा नृपा तूं करीं फार सांभाळ याचा ।

स्ववत्साचिया जाण वात्सल्ययोगें अभीष्टार्थ देईल हे भूमि वेगें ॥ —वामन

असतांही जर येथील एकाद्या कुणव्यास किंवा जुन्या गृहस्थास विचारलें, कीं तुमचा राजा कोण, तर त्यानें काय सांगावें ? गवर्नर साहेबांची गाडी कधीं-मधीं कोणाच्या येथें जाफतीला जातांना पाहिली असली, तर हे आमचे प्रभु असें त्यांस क्षणभर वाटणार आहे. पण गवर्नर साहेब हे आमचे हिताहित करण्यास सर्वस्वी मुक्त्यार आहेत काय ? छे ! त्यांच्या डोक्यावर हिंदुस्थानचे वैसराय (प्रतिनिधि) लाट साहेब आहेतच. बरें, लाट साहेब हे तरी आमचे कुलमुक्त्यार आहेत काय ? त्यांनीं १८७७ सालच्या आरंभीं दिल्लीच्या बाद-शाही दरबारांत अध्यक्षस्थान पतकरलें होतें व शिंदे, होळकर, निजाम, गायकवाड, अशा बड्या बड्या संस्थानिकांचे त्यांनीं सलाम घेतले; तेव्हां सकृद्दर्शनीं कोणास असा भ्रम होणें साहजिक आहे, कीं अश्वमेध केल्यावर युधिष्ठिर जसा भरतखंडाचा अधिपति झाला, किंवा साऱ्या प्रतिस्पर्ध्यांस निवटून टाकून अवरंगजेबाची स्वारी जशी दिल्लीच्या तक्तावर आरुढ होऊन हिंदुपद बादशहा बनली, त्याप्रमाणेंच नेक नामदार लॉर्ड लिटन् साहेब हे मुक्तेश्वराच्या ओवीप्रमाणें --

प्राची प्रतीची दक्षिणोत्तरा । चारी दिशा चतुःसमुद्रां ॥

आक्रमूनि महीमहीध्रां । सुरेंद्र जैसा भूलोकीं ॥

या सोहळ्याचे भोक्ते झाले. पण ही भ्रांति दवडण्यास मध्यभागाच्या सिंहासनावर मांडलेल्या तजबिरीकडे अंमळ नजर फेकणें येवढें बस झालें असतें. ही तजबीर कोणाची होती हें सांगायला नकोच. मलिका माअझमा महाराणी-साहेब, हल्लीं केसरी हिंदू, यांची ती प्रतिमा होती. तेव्हां या साऱ्या देशाचें प्रभुत्व हें लाट साहेबांकडून इंग्लिस्तानच्या तक्ताच्या मालकिणीकडे गेलें. बरें, आतां हें तरी प्रभुत्वाचें परम पद ठरणार काय ? छे छे, हेंही राजसत्तेचें अत्युच्च शिखर नव्हेच ! तेथपर्यंत पांचण्यास आणखी मार्गक्रमण करणें जरूर आहे. मलिका माअझमा बाई साहेबांनीं केसर-इ-हिंदू ही किताबत जी घेतली ती शिवाजीनें आपणास राजपद घेतलें, किंवा हैदर नाइकाचे चिरंजीव आपणास सुलतान म्हणवूं लागले, अथवा नेपोलियन यानें ख्रिस्ती धर्माचे जगद्गुरु पोप साहेब यांच्या आशीर्वादाक्षता घेऊन सार्वभौमत्वाचा स्वीकार केला, अशांपैकीं तच्चा मुळींच नव्हती. तर मुख्य प्रधान माजी बीकनूरफील्ड साहेब यांनीं आपल्या बहादुरीवर वरील समारंभ करवून एतद्देशीय राजेरजवाडे, जीं

पूर्वी दोस्त सरकारें होतीं त्यांस मांडलिक करून महाराणी साहेबांस चक्रवर्तिनी पदावर चढविलें, तेव्हां 'ते मंत्राः ब्राह्मणाधीनाः ब्राह्मणो मम दैवतं' या न्यायानें पाहतां महाराणी विक्टोरिया यांच्यापेक्षां वरील यहूदी लॉर्ड साहेब यांची पायरी वरची झाली. बरें तर, लॉर्ड बीकन्स्फील्ड हे आमचे धनी होते असें म्हणूं ! असें म्हणायाचें असेल, तर इंग्लंडांत नुकतेंच जें प्रभ्वंतर झालें, व जी मामळभाटी झाली, तिजकडे अगोदर लक्ष पुरवायाला पाहिजे. बीकन्सफील्ड साहेब व त्यांचें पंचायतन^१ यांचे एकाएकी बारा वाजून जो 'मंगळमूर्ति मोरया'चा प्रकार झाला, व या उत्तरपूजेच्या समयीं कांही देवतांस मुष्टिमोदक नैवेद्यही समर्पण झाला, ती सारी धुमश्चक्री क्षणभर मनांत आणली असतां कोणासही सहज कळून येणारें आहे कीं, जे यहूदी उमराव आज सारें राज्यसूत्र हातांत वागवताहेत, आणि उद्यां पहावें तों फुस्—कांहीं नाहीं, ते कसचे आमचे प्रभु ! आतां बेकी आणि अंमळशानें फुक्की ही ज्या सत्तेची शाश्वती, तीस सत्ता कोण म्हणेल ? तेव्हां लॉर्ड बीकन्स्फील्ड साहेब हेही उडाले ! मग शेवटीं आमचें सरकार ठरलें तरी कोणतें ? तर अवघ्या इंग्रजी राष्ट्राचा अभिप्राय. या अभिप्रायानें बीकन्स्फील्ड यांस क्षणभर प्रभुत्व दिलें; त्यासरशा चोहोंकडे लढाया सुरू झाल्या, दिल्लीचा सार्वभौमाभिषेक झाला, मुद्रण-यंत्रावर मुद्रा बसली, उदीमपट्टी निघाली, इत्यादि प्रकार झाले. पुढें अफगाण लोकांनीं डोळे वटारून दोस्त इंग्लिश सरकारास आपल्या मुलखापार घालवून दिलें. आफ्रिकेच्या दक्षिण भागच्या लोकांनीं आमच्या सरकारच्या फौजांचा चांगला समाचार घेतला, जवळचें आयर्लंड गडबड करूं लागलें त्यासरशीं बीकन्स्फील्ड बोवांची सद्दी आटपली, आणि लगेच त्यांस बुक्का लागला ! ते खालीं बसतांच त्यांचे प्रतिपक्षी ग्लाडस्टन् साहेब कंबर बाधून उठले, व त्यांनीं आपला डाव सुरू केला. सारांश, आमचें सरकार कोण याचा मुळींच पत्ता नाहीं म्हटलें असतां चालेल; अमक्या एका मनुष्याच्या किंवा मंडळीच्या खुषीवर आमचें

१ वरील पंचायतन कोणतें हें आमच्या वाचकमंडळीस थोडेंबहुत तरी माहीत असेलच. तें लॉर्ड लिटन, सर रिचर्ड टेंपल, सर जॉन स्ट्रॅची, व मुंबईचे माजी गर्वनर सर वार्टर फ्रियर, हें राजमंडळ होय. गेल्या दोन तीन वर्षांचा जो इतिहास लिहील त्यास वरील मंडळीचे किती पोवाडे गावे लागतील !

बरें वाईट करणें अवलंबून आहे अशांतला मुळींच प्रकार नाही. तर आंग्ल-भौमराष्ट्ररूप महोदधीवर जी कालवशात् यदृच्छेन लाट उठेल तिजसरसैं आम्हीं हेलकावत जावें हीच आमची राज्यव्यवस्था व वरील लहर हेंच आमचें सरकार !!!

तर आमच्या देशाच्या राजसत्तेचें अशा प्रकारचें स्वरूप आहे. हें स्वरूप इकडील देशांत तर अगदींच अदृष्टपूर्व आहे हें सांगायला नकोच. आतां कांहीं अंशीं तें आम्हांस हितावह आहे व कांहीं अंशीं गैरफायद्याचें आहे हें थोडा विचार केला असतां कोणासही दिसून येणारें आहे. एकच मनुष्य राज्यपदावर नियुक्त असला म्हणजे तो ज्या तऱ्हेचा मनुष्य असेल त्याप्रमाणें प्रजेचें हित किंवा अहित होण्याचा संभव असतो. थोरल्या माधवरावासारखा किंवा अकबर बादशहासारखा प्रभु असला म्हणजे सारीं प्रजा अबादानी भोगते व सुख पावते; तीच शेवटल्या रावबाजीसारखी किंवा महंमद तघलखासारखी स्वारी सिंहासनारूढ झाली म्हणजे झाली 'बेबंदनगरी व झोटिंग-पाच्छाई' सुरू ! हा प्रकार प्रस्तुतसारख्या राज्यांत घडण्याचा संभव बहुधा नाहीच म्हटला असतां चालेल. कां कीं, वैसरॉय साहेब झाले तरी त्यांस कायद्याचें बंधन आहेच. इकडे दूरदूरच्या प्रांतीं राहून चार दिवस घाशीरामी चालवण्याचा जर त्यांनीं घाट घातला तर लागलीच त्यांस तिकडून थप्पड येईल, व वॉरन हेस्टिंगची आठ वर्षे धिंड निघाली तशी शोभा निजधामास गेल्यावर होईल ती निराळीच ! बरें, हा इकडून फायदा पाहावा तर दुसरी-कडून गैरफायदाही आहे. प्रनिनिधि साहेबांस एका बाजूनें जसा कायदा अडवतो, तशीच दुसऱ्या बाजूनेंही त्यांस आडकाठी आहेच ! एडमंड बर्क किंवा परोपकारी जॉन हॉवर्ड जरी यदाकदाचित् 'गवर्नर जनरल झाला,' तरी त्यास पदोपदीं वरील कायदा आडवा येईल. त्यानें मनांत आणलें, कीं महाररावावर उगीच आरोप येऊन तो विचारा गादीला मुकला, किंवा निजामाचा वऱ्हाड प्रांत अडकवून ठेवला आहे ही निवळ बळजबरी आहे, किंवा फुलर साहेबांनीं शिपायाचा खून केला तर त्यांस जॉर्ज नेल्सच्या सोबतीला पाठविलें पाहिजे, अशा गोष्टी जर तो नुसत्या मनांत आणील तर तें सुद्धां वरील कायद्यास कितपत खपेल हें सांगायला नकोच ! वरच्यासारखें 'ब्र' तोंडांतून काढल्या-बरोबर तिकडून लाट साहेबांस चांगले खरपूस समज येतील, कीं आपणांस

तुकाराम बोवांचा, ख्रिस्त महाराजांचा अवतार बनायाचें असेल तर ती वेळ अद्याप आली नाही. पुढें होणारें प्रभु येशूचें सहस्रवार्षिक राज्य अद्याप यावयाचें आहे, त्या वेळेस तुमची पाहिजे तर नेमणूक करूं; सध्यां आपण एकाद्या टेंपल, फ्रिअर, किंवा आंडर्सन्सारख्या हुशार मनुष्याच्या स्वाधीन शिकेकटार करून मार्गस्थ व्हावें हें बरें ! तर याप्रमाणें आमच्या प्रस्तुत राज्य-कर्त्यांची कारकीर्द व पूर्वी राजेराजवाड्यांची कारकीर्द यांत महदंतर आहे.

३. आतां सांप्रतच्या सरकारनें या देशाच्यासंबंधानें काय काय केलें पाहिजे याविषयी विचार करूं. हा विचार तीन प्रकारांनीं केला असतां चालेल; एक आमचें सरकार आपणास ख्रिस्ती म्हणवितें म्हणून, एक नीतिदृष्ट्या, आणि तिसरा सामान्य व्यवहाराच्या दृष्टीनें.

४. आमचें सरकार ख्रिस्तधर्मी ऊर्फ सद्धर्मानुयायी आहे हें आमच्या वाचकांस सांगणें न लगेच. 'ख्रिस्ती धर्माचा मुख्य सिद्धांत असा आहे कीं, जगांतील इतर धर्म सर्व खोटे आहेत, व खरी नीति काय ती त्यांतच सांगितली आहे; क्लेव साहेबांनीं जसे दोन तहनामे तयार केले होते, एक खरा आणि एक खोटा,—त्याप्रमाणें आकाशांतील प्रभूच्या स्वदस्तुराची सनद म्हटली म्हणजे 'पवित्रशास्त्र' हें होय, व वेदकुराणादि ग्रंथ तांबड्या तहनाम्यादाखल होत. आपल्या परम दयाळु महाराणीसाहेबांनीं सन १८५८ च्या जाहीरनाम्यांत आम्हांस असेंच कळविलें आहे, कीं वरील ईश्वरप्रणीत व मोक्षमार्गभूत धर्मावर त्यांचा पूर्ण निर्धार आहे. शिवाय दरवर्षी वरील पवित्रधर्माच्या प्रीत्यर्थ आमच्या स्वजिन्यांतले लाखों रुपये उडत असून मिशनरी ऊर्फ प्रेषित मंडळी तर शहरोशहरीं, गांवोगांवीं, रस्तोरस्तीं सद्धर्माचा प्रकाश पाडीत आहेत, व त्यांचा महिमा गात आहेत हें सर्वास महशूर आहेच. तेव्हां आमचे राज्यकर्ते हे येशू महाराजांचे केवढे परमभक्त आहेत हे कोणालाही दिसणार आहे. आतां ही ख्रिस्तभक्ति आणि गेल्या शंभर सवाशें वर्षांतला येथील कारभार यांचा वस्तुतः पाहतां किती अत्यंत विरोध आहे हें कोणालाही सांगायला नकोच. जो कोणी पवित्रशास्त्रांतर्गत येशुचरित्र आणि क्लेव, हेस्टिंग्स, टेंपल्, डलहौसी, टेंपल् या चतुष्टयाची चरित्रावलि वाचील आणि दोहोंची परस्पर तुलना करील, त्यास वरील मंडळीची ख्रिस्तलोकीं काय संभावना होण्यासारखी आहे हें समजण्यास फार आयास पडतील असें नाही. त्याप्रमाणें

रे० मिचेल्, टेलर वगैरे मंडळी हिंदु धर्माच्यासंबंधानें असंबद्ध प्रलाप करण्यांत जी व्यर्थ कालक्षेप करते, तीच जर पवित्रशास्त्रांतले एकेक वचन घेऊन त्याचें स्पष्टीकरण हिंदुस्थानच्या इतिहासांतून करूं लागेल तर केवढीं मनोरंजक व्याख्यानें होतील बरें ! पण याविषयीं तूतें आम्हांस विचार कर्तव्य नाहीं. 'गतं न शोचामि कृतं न मन्ये' या न्यायास अनुसरून मार्गे होऊन गेलेल्या गोष्टींचा काथ्या कुटण्यांत कांहीं हशील नाहीं. क्लेव, हेस्टिंग्स् वगैरे मंडळीविषयीं त्यांच्या समकालीनांचे जे अभिप्राय होते ते खरे असोत^१, किंवा मेकॉलेप्रभृतींनीं त्यांस जागोजाग जें प्रेमालिंगन

१ क्लेवच्यासंबंधानें जॉनसनच्या भाषणांत पुढील उल्लेख आहे:—

"The ingenious Mr. Brown told me, that he was once at the seat of Lord Clive, who had returned from India with great wealth; and that he showed him at the door of his bed-chamber a large chest, which he said he had once had full of gold: upon which Brown observed, "I am glad you can bear it so near your bed-chamber !"

हेस्टिंग्स्वर बर्कनें केलेला भडिमार तर प्रसिद्धच आहे.

"At length the orator concluded. Raising his voice till the old arches of Irish oak resounded. "Therefore," said he, "hath it with all confidence been ordered by the Commons of Great Britain, that I impeach, Warren Hastings of high crimes and misdemeanours. I impeach him in the names of the Commons House of Parliament, whose trust he has betrayed. I impeach him in the name of the English nation, whose ancient honour he has sullied. I impeach him in the name of the people of India, whose rights he has trodden under foot, and whose country he has turned into a desert. Lastly, in the name of human nature itself, in the name of both sexes, in the name of every age, in the name of every rank, I impeach the common enemy and oppressor of all !"

Macaulay's Essay on Warren Hastings.

दिले आहे ते यथार्थ असो; तूर्तच्या पक्षां आम्हांस दोन्ही लेख सारखेच होत. यास्तव हल्ली आपण असें समजू कीं 'इसापनीती'त जुपिटरानें जसा एक भला मोठा ओंडा अचानक आकाशांतून खाली सोडून दिला, आणि हा तुम्हांला राजा घ्या असें बेडकांस सांगितलें, त्याप्रमाणेंच आकाशांतील प्रभूनें आमचे सांप्रतचे प्रभु आम्हांकरतां पाठवून दिले आहेत, अशी कल्पना केली असतां प्रस्तुत सद्धर्मी राज्यकर्त्यांनीं येथील सत्ता कोणत्या तऱ्हेनें वहिवाटली पाहिजे हें पाहूं.

येशू ख्रिस्त व त्यानें स्थापलेला धर्म यांविषयीं आमच्या वाचकांस कितपतशी माहिती असेल हें आमच्यानें सांगवत नाहीं. कां कीं, एक तर इंग्रजी शाळांतून व विद्यालयांतून तर त्याविषयीं कधीं फार करून नांवही काढीत नाहीत; व एतद्देशीय भाषांतून वरील विषयावर म्हणण्यासारखा एकादाही ग्रंथ झाला असेल असें म्हणवत नाहीं. आजपर्यंत पाद्री खात्यानें येथें आपल्याकडून अष्टाहास करून पुस्तकांच्या, शाळांच्या व व्याख्यानांच्या द्वारे सदरील विषय लोकांच्या मनांत आणून देण्याचा पुष्कळ यत्न केला आहे हें खरें; पण त्यांच्या तऱ्हेवाईक पद्धतीमुळे प्रस्तुत धर्म हें कांहीं तरी खूळ आहे इतकी मात्र लोकांची समजूत दृढ होऊन बसली आहे. यास्तव प्रस्तुत विषयाच्या अनुपंगानें येथें इतकें सांगतों म्हणजे बस आहे, कीं सदरील धर्माचा पैगंबर हा युधिष्ठिर, बुद्ध, सॉक्रेटीस, तुकाराम या लोकांच्या कोटींतला होता. अशा विभूति 'भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्' या महाकविवचनास अनुसरून या भूतलावर कधींमधीं अवतीर्ण होत असतात; तर तोच मासला परम शठ जे यहूदी लोक त्यांच्यांत 'भांगेंत तुळस' या न्यायानें वरील महापुरुषाच्या रूपानें दृष्टीस पडला. त्यानें तीसपासून तेहेतीस वर्षांपर्यंतच काय तो धर्मोपदेश केला' पण त्या तीन-चार वर्षांत पेरलेल्या बीजाचेंच फळ येवढ्या प्रचंड व वैभवयुक्त रूपानें साऱ्या पृथ्वीभर आज इतकें दृष्टीस पडत आहे. आतां वरील उपदेश काय होता हें जर पाहिलें, तर सर्वांवर दया करावी, प्रत्यक्ष शत्रूंंचीही क्षमा करून त्यांजबद्दल ईश्वरापाशीं करुणा भाकावी, एका गालावर मारली असतां दुसरा पुढें करावा, सारें मनुष्यमात्र हीं परमेश्वराचीं लेकरें होत, यास्तव अमुक मंडळी देवाची लाडकी आणि अमुक नावडती या कल्पना कुत्सित होत,

याप्रमाणें अत्यंत सात्त्विकपणाचा तो होता. तुम्ही आपल्या देशांतून उठा आणि परमुलखावर जाऊन धाड घाला, ज्यांनीं तुम्हांस कधीं फाडीचाही उपद्रव दिला नाही त्यांचे मुलूख काबीज करा, ज्यांनीं सालसपणानें तुम्हांस आश्रय दिला त्यांच्यावरच उठून अरेरावी करा, रणवाद्यें वाजवा, जयस्तंभ उभारा, खोट्या सहाय्य करा, दुसऱ्यांच्या बायका उपटा, दिवसाढवळ्या दरवडे घाला, वाटेल त्यास उचलून फाशीं द्या, यांपैकीं एकही प्रकार 'शुभवर्तमाना'त आढळत नाही. वरील सर्व प्रकार मुसलमानांच्या पैगंबरांनं केलेल्या उपदेशास कांहींसे साजणारे आहेत; कां कीं, जरी वरील घोर कर्मांचा त्यानं साक्षात् उपदेश केला नाही, तरी तरवारीच्या लखाखीनं सद्धर्माचा प्रकाश साऱ्या दुनियेवर पाडण्याची त्यानं आज्ञा दिली असल्यामुळें एकंदरीत तोच पर्याय झाला. पण बिचाऱ्या येशूनं तीही आज्ञा आपल्या शिष्यांस दिली नाही, व स्वतः तरवारीस तो कधीं शिवलाही नाही. उलटा त्याच्या चरित्रकारांचा तर असा उल्लेख आहे कीं, त्यास सुळावर चढवितांना त्यानं अत्यंत थोरपणाची गंभीरवृत्ति धारण करून लोकांच्या अज्ञानाबद्दल कारुण्य प्रगट केलें, आणि त्यांच्या कल्याणार्थ आपल्या पित्यापार्शीं मनोभावेकरून प्रार्थना केली ! हें सर्व जर खरें आहे, तर गुरूंत व शिष्यांत हें केवढें महदंतर ! आमची तर पक्की खात्री आहे कीं, हेस्टिंग्स्, डल्हौसी, लिटन्, टेंपल्, फ्रीयर अशांसारख्यांस ख्रिस्ताच्या शिष्यांत सामील कणें म्हणजे 'वेषधारी लांडग्यां'स भेळ्यांत गणणें, किंवा डंकन रोडवासी अखंड सुवासिनींचें 'सीता-मंदोदरी-तारा' या वर्गांत परिगणन करणें यासारखेंच होय ! 'पवित्रशास्त्र' म्हणजे 'इसापनीति' जर नसेल, आणि 'आकाशांतील बापा'नं जर खरोखरच सिनिया पर्वतावर मोश्याला 'आज्ञादशक' दिलें असेल, तर वरील खाशा मंडळीची व त्यांच्या लक्षावधि देशबंधूंची इतउत्तर काय व्यवस्था होणारी असेल ती असो ! ! *

* " Sydney Smith well remarked, ' if you wish to convert the heathen, you must first burn your Bibles, which instead of exhibiting you as christians, will only prove you to be imposters ' At another period Burke remarked, ' The English who double the cape, generally contrive to unbaptise them-

तर ज्या अर्थी आमचें सरकार आपणास ख्रिस्ती म्हणावितें, त्या अर्थी वरील धर्माप्रमाणें एक आणा तरी त्याचें आचरण येथें उतरायाला पाहिजे हें उघड आहे. येवढा हिंदुस्थान देश आम्हीं इतक्या थोड्या काळांत व इतक्या अल्प आयासानें काबीज केला हें आमचें सामर्थ्य नव्हे, तर परमेश्वरानें आपले अचिंत्य हेतु सिद्धीस नेण्याकरतां हा येवढा खाऊ आमच्या हातावर अचानक आणून ठेवला. याप्रमाणें आज कितीक दिवसांपासून पाश्चात्यांनीं ज्या लक्ष वेळां उक्ति प्रगट केल्या आहेत त्या जर केवळ वायफळ नसतील, व जगाच्या समातीनंतर पितापुत्रांचें मोठें जगड्व्याळ कमिशन बसून त्यांत सर्वांचा निवाडा होणें आहे हा जर आमच्या सद्धर्मी राज्यकर्त्यांस निवळ फार्स वाटत नसेल, तर आमच्या देशाचा कारभार आजपर्यंत ज्या तऱ्हेनें चालला, आणि या घटकेला जसा चालला आहे, ती तऱ्हा त्यांनीं अगदीं टाकून दिली पाहिजे. जरी घटकाभर असेंही मानलें, कीं आमचा कारभार करण्याकरतां सदरील पाश्चात्य मंडळीस आकाशांतील प्रभूनें मुनीम नेमून ठेवलें आहे, तरी ही मुनीमी ते कोणत्या रीतीनें बजावतात हें पाहावयास नको काय? आमच्याकडे मुकत्यारी दिली आहे असें तोंडानें म्हणून 'इसापनीतीं'तल्या खवाखाऊ वानराप्रमाणें जर आमच्या सरकारानें कृति केली तर चालेल काय? आम्ही भरतभूमीचीं वेडींखुळीं लेकरें यांच्या लक्षांत जरी आम्हांवर नेमलेल्या मुनीमांची लबाडी आली नाही तरी सर जॉन स्ट्राची आपला अक्कलआढावा देवबापापासून लपवूं शकतील असें त्यांस वाटतें काय? गवर्नर साहेबांनीं सात सेक्रेटारियांच्या आंत जरी आपलें 'सीक्रेट डिपार्टमेंट' (गुप्तचुपीचें खातें) लिंकवून ठेवलें, तरी तें येथूला व त्याच्या बापाला काय होय? त्याचा छडा त्यांस लागणार नाही असें होईल काय? आतां आमच्या राज्यकर्त्यांस असें वाटत असेल, कीं 'आम्ही धर्मकृत्याकडे हिंदुस्थानच्या खजिन्यांतले लाखों रुपये प्रतिवर्षीं उडवतो, जिकडे तिकडे चर्च व चापलन् यांची गर्दी आम्हीं करून दिलीच आहे, शिवाय आमच्या आश्रयानें शेंकडों मिशनें येथें येऊन

selves.' Had Burke lived to see the annexation of Oude, he would perhaps have criticised the morals of a government which based its acts of spoliation and violence on the requirements of the Christian religion." - *The way to regain India.*

उतरलीं आहेत व प्रभूच्या नामाचा गजर त्यांच्या मुखें सदोदित चालूच आहे, शिवाय मूर्तिपूजकांच्या देवस्थानांवर आम्हीं डोळा ठेवला असून स्वऱ्या देवाच्या सन्निध येण्याबद्दल लोकांस आमचें हस्तेंपरहस्तें प्रोत्साहन चालूच आहे,—मग इतक्या परींनीं प्रभूची प्रसन्नता संपादन करण्या-विषयीं आम्हीं सदोदित झटत असतां आणखी तें काय पाहिजे ? असें आमच्या सरकारचें मनोगत असेल तर मग आमचें कांहीं बोलणें नाहीं. आमचे शेवटचे राजमणि बाजीराव साहेब यांचाही स्वाक्या अशाच मासल्याचा होता. वडिलांच्या हातून चुकून गफलतीनें गोत्रजहत्या घडली, तर त्यांनीं ‘बापसे बेटा सवाई’ हा न्याय अमलांत आणून प्रत्यक्ष विठोबास खडा साक्षीदार करून ठेवून ब्रह्महत्येचा डंका स्वपूर्वजार्जित ‘ब्रह्मचाच्छाही’ भर वाजवून दिला. आणि सारी पुण्यनगरी रांडवाडा करून सोडून आपली पवित्र ज्ञाति भ्रष्ट करविली; आणि या सर्व महाकृत्यांबद्दल चित्रगुप्ताच्या वहीवर दुसऱ्या बाजूला जमा काय,—तर ब्राह्मणभोजनें, नऊ लाख आंबराई, विठोबाला पोषाक, गंगेला संबंध पेन्शनानाचें समर्पण, इत्यादि ! तर ‘नागेश्वराला नागवून सोमेश्वराला वात लावायाची’ यापेक्षां उंची दराची धर्मवासना जर आमच्या राज्यकर्त्यांच्या ठायीं वसत असेल तर त्यांनीं आपली ख्रिस्तनिष्ठा सध्यांपेक्षां फार निराळ्या तऱ्हेनें प्रगट केली पाहिजे हें उघड आहे.

हें एक प्रकरण झालें. वस्तुतः पाहतां यांत मोठासा अर्थ आहे असें नाहीं; कां कीं, आमच्या राज्यकर्त्यांची नाटकी भाषा ज्यास कळली नाहीं त्यास मात्र राणीसाहेबांचा जाहिरनामा किंवा फ्रीयर साहेबांची ख्रिस्तभक्ति हीं फसवूं शकतील. बाकी वस्तुतः पाहतां इंग्रेजी आभार (thanks), इंग्रेजी खेद (regret), इंग्रेजी आनंद (pleasure) वगैरेंत जितपत अर्थ असतो तित-पतच ‘आमची ख्रिस्ती धर्मावर पूर्ण निष्ठा आहे’ इत्यादि तिलगुडोपम कर्णमधुर वाक्यांची मीमांसा करावयाची. सणावारांच्या दिवशीं जसें घरांतील वस्त्रप्रावरण व लेणें सगळें काढून अंगावर घालण्याची सर्वांत रीत आहे, त्याप्रमाणेंच दर-बारी भाषणांतून व जाहिरनाम्यांतून फुकाची ख्रिस्तनिष्ठा मिरविण्याची साऱ्या पाश्चात्य राष्ट्रांची चालच आहे. बिचारा येशुख्रिस्त दोन हजार वर्षांपूर्वीं हालअपेष्टा होऊन मरण पावला; त्याच्या नांवावर आज हवें त्यानें हवें

तें कृत्य करावें. तो आकाशांतून उतरून कोणाचा हात धरायला येतो आहे असें कांहीं नाहीं, किंवा बीकन्सफील्ड महाराज व त्यांचें पंचायतन यांच्या 'सीक्रेट डिपार्टमेंटांत' तो थोडकाच डोकावून पाहतो आहे; मग त्याचें फुकाचें नांव घेऊन त्याखालीं जर हवें तें दडपून द्यावयाला सांपडतें आहे तर कशाला कमी करा ! पंढरपुरच्या विठोवानें दामाजीपंता-बद्दल जशी एकदम भरपूर रसद पोंचवून दिली, त्याप्रमाणें वरील प्रभुनें आपल्या रक्तानें आपल्या क्रोधाविष्ट पित्यास संतुष्ट करून पुढच्या व मागच्या सर्व पापांबद्दल साऱ्या मनुष्यजातीची हमी भरून भरभक्कम ऐवज स्वर्गाच्या दरबारीं एकदम पटवून दिला आहे. तेव्हां आतां ख्रिस्तभक्तांच्या आचरणांत वैगुण्य काढण्याची प्रत्यक्ष आकाशांतील बापाचीही पुण्याई नाहीं !

५. दुसरा विचार नीतीचा. 'नीति' शब्दाचा येथें संस्कृत अर्थ व्यावयाचा नाहीं; तर 'न्यायीपणा', 'रास्तपणा' या प्राकृत अर्थी त्याचें ग्रहण करावयाचें. या नीतीविषयीं हि आमच्या राज्यकर्त्यांचा पहिल्यापासून मोठा बाणा आहे. मेकॉलेसाहेबांच्या एतद्देशविषयक दोन निबंधांत वरील प्रकरणीं तर मोठेंच विवरण केलेलें आहे, आणि इंग्रजी लोकांचा नीतिमत्तेंत साहेबांनीं पहिला नंबर बिनदिक्कत ठोकून दिला आहे^२ ! शिवाय नीतीचीं म्हणजे सदाचरणाची तत्वे ख्रिस्ती धर्म प्रगट होण्यापूर्वी या भूतलावर बहुधा अज्ञातच होती,

१ संस्कृत भाषेंत 'नीति' शब्दाचा अर्थ 'राजनीति' हा होय; व राजनीति म्हणजे दुसऱ्याचें पागोटें घेण्याची विद्या. महाभारतांतील कणकनीति व मुद्रा-राक्षसांतील 'मंत्रिमुख्यांची' नीति आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच. भर्तृहरीच्या नीतिशतकांतील राजनीतिविषयक श्लोक पुढें भाषांतर-रूपानें सादर करतो. त्यावरूनही प्रस्तुत विषयाचें स्वरूप लक्षांत येईलचः—

केव्हां सत्य वदे वदे अनृतही केव्हां वदे गोडही
केव्हां अप्रियही दयालुहि असे केव्हां करी घातही ।
जोडी अर्थहि जे यथेष्ट समयीं कीं वेचही आदरी
ऐशी हे नृपनीति भासत असे वारांगनेचे परी ॥

वामन

तीं वरील उजेड आकाशांतील बापानें पाडल्यावर काय तीं जगात पूर्णपणें प्रगट झालीं, ही स्वधर्माची पोक्कळ फुशारकी सहस्रशः पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं आजपर्यंत गाइली आहे.^१ तर आतां केवळ न्यायाच्या दृष्टीनें पाहतां आमच्या देशांतील कारभार कसा काय चालला आहे तो पाहूं.

राजानें प्रजेशीं यथायोग्य व्यवहार करावयाचा म्हणजे काय हें प्रायः स्पष्टच आहे. प्राच्य देशांत राजाविषयीं ज्या समजुती आहेत, कीं राजा हा साऱ्या प्रजेचा मालक आहे; व तो काय पाहिजे तें करील, त्यास विचारण्याचाहि कोणाला अखत्यार नाही. या खऱ्या असोत; किंवा प्राचीन काळीं कांहीं पाश्चात्य राष्ट्रांत राजाविषयीं ज्या समजुती असत, व आतां तर प्रायः सर्वत्र आहेत, कीं राजा हा केवळ प्रजेचा चाकर आहे, आणि तो जर चुकेल तर त्यास विचारण्याचा तर काय, पण शासन करण्याचाही अधिकार प्रजेस आहे, हीं मते यथार्थ असोत. दोहोंतील आशय मिळून सामान्यतः एकच आहे. इकडे राजाविषयीं जरी पूज्यभाव फार आढळतो तरी तो जर दुर्वृत्त निघाला तर त्यास कोणी नांवें ठेवीत नाही किंवा त्याशीं विरोध करीत नाही असें नाही. राघोबादादा येवढा जोरावर होता पण त्याची कोणी डाळ शिजू दिली नाही, व ज्या चांडाळणीस पुण्यास राज्य करावयाचें होतें तिच्या कपाळीं वैधव्यदर्शेत कारागृहवास मात्र आला; त्याप्रमाणेंच दोघांच्या पोटीं जे कुल-

१ वरील प्रौढवादाचें निरसन पुढील उताऱ्यांवरून होण्यासारखें आहे:—

“ That the system of morals propounded in the New Testament contain no maxim which has not been previously enunciated, and that some of the most beautiful passages in the Apostolic writings are quotations from pagan authors, is well known to every scholar; and so far from supplying, as some suppose, an objection against Christianity, it is a strong recommendation of it, as indicating the intimate relation between the doctrines of Christ and the moral sympathies of mankind in different ages. But to assert that Christianity communicated to man moral truths previously unknown, argues, on the part of the asserter, either gross ignorance or else wilful fraud !

Buckle's History.

दीपक जन्मास आले त्यासही शेवटपर्यंत कोणीही चरें म्हटलें नाहीं. आमच्या हल्लींच्या सरकारनें त्यास अपमत्तलबासाठीं हातीं धरलें म्हणून, नाहीं तर ऐन पुण्यावर लढाई ठोकून जो बहादर चढून आला होता त्याच्या हातानेंच बहुधा रावचाजीच्या कारकीर्दीची अखेर होण्याचा रंग आला होता ! मुसलमानांच्या इतिहासांतही हुमायुनास पदच्युत करून शेरशहानें गादी बळकावल्याचीं वगैरे उदाहरणें आहेतच. तेव्हां इकडे तरी लोकांचा अंतर्गत अभिप्राय हाच आहे कीं, राजाकडे जरी सर्व अधिकार सोंपवून दिलेला आहे तरी तो जोंपर्यंत त्याचा यथार्थ विनियोग करील तोंपर्यंतच. वरील अविकाराच्या जोरावर जर तो प्रजेस अतिशयित गांजू लागला, तर मूळचा पूज्यभाव तेव्हांच नष्ट होऊन जातो. तर कोणत्याही राष्ट्रात पाहिलें तरी राजाविषयींच्या कल्पना बहुधा सारख्याच आहेत. त्या ह्या, कीं त्यानें प्रजेचें रक्षण करावें, तीस सुमार्गास लावावें, देश समृद्ध करावा, सर्व लोक एकमेकांस उपद्रव न करतां जेणेंकरून आनंदानें व संतोषानें राहतील अशा तजविजी कराव्या, इत्यादि. राज्यधुरेच्या ज्यानें अंगीकार केला त्यानें वरील सारी जबाबदारी आपल्या अंगावर घेणें जरूर आहे. ती न घेतां प्रभुत्वापासून मिळणाऱ्या सुखोपभोगाची व मान-सन्मानाचीच मात्र जो अपेक्षा करील तो प्रजारक्षक नव्हे, तर प्रजाभक्षक होय. जसा सिंह हा पशूंचा राजा, किंवा गरुडपक्षी हा पक्ष्यांचा राजा, तसाच वरील नरपति होय; म्हणजे सिंहाच्या आधिपत्याचा जसा इतकाच अर्थ कीं, त्यानें आपल्या प्रजेवर झाप घालून हवें त्यास वाटेल तेव्हां फाडून खावें, व गरुडपक्ष्यानेंही तोच प्रकार दुर्बल पक्ष्यांवर निःशंकपणें करावा, त्याप्रमाणेंच वरच्यासारख्या नृपाधमानें पाहिजे त्यास लुबाडावें व पाहिजे तिजवर बला-

" I have just read these words in a piece of declamation in fourteen volumes entitled The History of the Lower Empire—" The Christians had a morality, but the Pagans had none."

Oh, M. Le Beau ! author of these fourteen volumes, where did you pick up this absurdity ? What becomes of the morality of Socrates, of Zeleucus, of Charondas, of Cicero, of Epictetus and of Marcus Aueilius ?

Voltaire's Philosophical Dictionary (Morality.)—

त्कार करावा येवढाच त्याच्या राजेपणाचा अर्थ ! पण जो आपणास सुरू म्हणवतो त्याच्या हातीं सत्ता आली असतां तिचा तो वरच्याप्रमाणें कधीं दुरुपयोग करीत नाही. मग आमचें सरकार जर आपणास शहाण्यांतलें शहाणें म्हणावितें, व ख्रिस्ती धर्मातील पवित्र आचरणाचा बाणा बाळगतें, तर त्याची प्रजानियमनाची पद्धति तर किती निर्दोष व स्तुत्य असावी ! पण लिहिण्यास दिलगीर वाटते, कीं पहिल्या पहिल्यानें म्हणजे 'अव्वल इंग्रेजींत जरी न्यायीपणाचा व दयाळूपणाचा प्रकार या देशांत पुष्कळ दृष्टीस पडत गेला, तरी आतां हळूहळू वरील दोन्ही वृत्तींचा च्हास होत जाऊन प्रभुत्वाचीं स्वर्ण लक्षणे दिवसेंदिवस विरलतरतेनें आढळूं लागलीं आहेत.' मुंबईचे पहिले गवर्नर अल्फिष्टन् साहेब यांच्यांत व परवांची राजमूर्ति टॅपल साहेब यांच्यांत केवढें जमीन अस्मानचें अंतर ! सत्तावीसचे कायदे आणि अलीकडचे एकेक दिव्य आकट्यांत केवढी थोरली तफावत ! सती, ठगी, बालहत्या वगैरेबद्दल हळहळणारी व बंदोबस्त करणारी बॅटिकप्रभृति मंडळी कोणीकडे, आणि खुद्द कलेक्टरास दुष्काळांत लोक मरतात येवढा उल्लेख केल्याबद्दल ताबडतोब अर्धचंद्र देणारें व लक्षावधि प्रजा मरणाच्या दारीं बसली असतां दिल्लीस दिवा लावणारें बीकन्सफील्डप्रमुख महापंचायतन कोणीकडे ! एक ना दोन, ज्या ज्या गोष्टींत पाहावें तींत तींत पंचवीस तीस वर्षांमागच्या स्थितीला व आज चोहोंकडे आढळणाऱ्या स्थितीला कांहींच मेळ दिसून येत नाही. हल्लीं आमच्या ख्रिस्ती व नीतिमान् म्हणविणाऱ्या राज्यकर्त्यांचें राज्यसूत्र हें एक जबरदस्त आढळतें कीं, जेणेंकरून द्रव्यप्राप्ति होईल तो उपाय कसाही असला तरी अवश्य करावा.] राजेरजवाड्यांशीं झालेले तह, आज कितीक काळापासून चालत आलेले लोकांचे हक्क, आपण स्वतः वेळोवेळीं प्रजेस दिलेलीं वचनें, वगैरेची व्यवस्था आमचें सार्वभौम सरकार मनास मानेल त्या रीतीनें करीत असतें. जी गोष्ट त्यांच्या पथ्यावर पडेल व जेणेंकरून गोऱ्या लोकांच्या पोतड्या भरतील तो कायदा ! एकंदरीत पाहतां अलीकडच्या काळांत आणि त्यांतून दिल्लीपदावर बादशाही गाजल्यापासून आमच्या पाश्चात्य प्रभूंनीं जो वर्तनक्रम सुरू ठेवला आहे तो बहुतेक अंशीं केवळ अन्यायाचा आहे, व ही गोष्ट दिवसेंदिवस येथें आबालवृद्धांच्याही प्रचीतीस येत चालली आहे. यापूर्वीं सारे लोक मोगलाईस व पेशवाईस नांवें ठेवून इंग्रेजी

राशियतीची जी तारीफ करीत असत ती स्थिति आतां गेली. आतां अगदीं उलट प्रकार होत चालला आहे असें म्हटलें असतांही चालेल. पूर्वीची तिस्मारखानी व पेंढारशाही सुद्धां पुरवली, पण हा इंग्रेजी चरफ फार भयंकर, असें अलीकडे सर्वास वाटूं लागलें आहे !

६. येथवर प्रस्तुत विषयाचा दोन गोष्टींच्यासंबंधानें विचार झाला. आतां तिसरा प्रकार नुसता जगांतील व्यवहार देवढ्याच दृष्टीनें प्रस्तुत राजरीती-विषयीं विचार करूं. हा विचार असा कीं, आमचें सरकार ख्रिस्ती धर्म झूट समजून त्यास मुळींच मानीत नाहीं, व नीतीसही बिलकुल ओळखीत नाहीं, असें गृहीत धरलें असतां आमच्या प्रस्तुतच्या स्थितीवरून काय विचार मनांत येण्यासारखे आहेत ते पाहूं.

वरील विवेचन करतांना असें मनांत आणलें पाहिजे, कीं हा विस्तीर्ण देश ही एक दुमती गायच आमच्या प्रभूस सांपडली आहे. वरील उपमा जरी विषयनिरूपणार्थ येथें यदृच्छेनें घेतली आहे तरी अनेक अंगांनीं तिच्या ठायीं यथार्थत्व किती आहे हें बहुधा कोणाच्याही लक्षांत येऊन चुकणार आहे. सहनशीलपणा, संतोषवृत्ति, उपयुक्तत्व, इत्यादि गुणांत आमच्या राष्ट्राचें व वरील पशु-विशेषाचें साम्य किती उत्कृष्ट जुळतें हें सांगावयास नकोच ! त्याप्रमाणेंच गाय कितीही सौम्य असली तरी समयविशेषी ती जशी लाथ उचलायला सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणेंच या आर्यभूमिधेनूचाही अनुभव तिच्या परराष्ट्रीय धन्यास आहेच. नुकती परवां जेव्हां ती एकाएकी बिथरून गेली व दावें तोडून शिंगें मारायला लागली तेव्हां तीस चुचकारतां चुचकारतां व पुन्हा दाव्यांत आणतां आणतां कोण अट्टाहास झाला ! आतां अलीकडे आमच्या शाहण्या प्रभूंनीं अधिक बंदोबस्त करून तिचे पायच बांधून टाकले आहेत, व सुसकटही असें आवळून टाकलें आहे, कीं तिचा हंभारवही बाहेर न फुटे. हें खरें; त्याप्रमाणेंच परवांच्या महाप्रलयांत जेव्हां लक्षाहुतींवर लक्षाहुति होत होत्या तेव्हां इतके वत्स पटापट प्राण टाकतांना पाहूनही तिनें सुकाढ्यानें काय दुःखाश्रु जागच्या जागीं गाळले असतील ते असतील; बाकी पूर्वी विश्वामित्राच्या कारकीर्दीत तिचा एक वत्स बांधून चालविला असतां तिनें जें अक्कांडतांडव केले, आणि—

पकडो लियो हकालो बे बिसवामितर भाग जावे गा !

अशी गर्जना करणाऱ्या मंडळीच्या हातून त्याच्या सैन्याची एका क्षणांत

वाताहत करून सोडली, तें तेज हल्लीं तिच्यांत कांहींही उरलें नाहीं. विचारी करते काय ? एकेक धुरंधर के. सी. एस्. आय्. (क. स. ई.) नामदार टेंपल साहेब, नेकनामदार लिटन् साहेब, आणि या साऱ्या शौंडिक मंडळीचे सद्गुरु पुण्यप्रताप बीकन्स्फील्ड बोवा, अशांच्यापुढें तिचा काय पाड ? नाहीं म्हणायला आतां एक उरलें आहे, कीं तिनें प्राच्य आर्यांच्या समजुतीप्रमाणें क्षीरसागराकडे पुनः धांव घेऊन परमेश्वरापाशीं करुणा भाकावी किंवा पाश्चात्य आर्यांच्या मताप्रमाणें आकाशांतील बापाच्या नांवानें तरी हंबरडा फोडावा; म्हणजे त्याचा पुत्र तरी आपल्या लाडक्या भक्तमंडळीच्या हृदयांत वास करणाऱ्या पवित्र आत्म्यास जरा जागें करील व सैतानप्रयुक्त जें पूर्वोक्त मूर्तित्रय त्यानें दिलेल्या दुर्धर पीडेचा कांहीं तरी उपशम होईल !

असो; तर या देशांतून निघेल तितका पैसा काढावयाचा व आपली भर करून घ्यावयाची येवढ्याच दृष्टीनें जरी पाहिलें तरी आमच्या राज्यकर्त्यांनीं 'इसापनाती'तील 'मनुष्य आणि हंसी' ही तरी गोष्ट चांगली मनांत आणावी. आमच्या हिंदुस्थानाची पहिल्यापासून सुवर्णभूमित्वें करून प्रख्याति आहे खरी; पण ज्या हंसीपासून प्रतिदिवशीं वरील अमूल्य द्रव्याची निष्पत्ति होणार ती जर जाग्यावर असेल तर सगळ्या गोष्टी ! इसाप-कल्पित शहाण्या मनुष्यानें सगळा लग्ना एकदम हातीं लागावा म्हणून जसा सुरीचा प्रयोग केला, किंवा गाय मोठी दुभती असली म्हणून दुधाच्या जागीं रक्त येईपर्यंत जर दोहनाचा सपाटा लावला, तर कांहीं उपयोग होणार आहे काय ? अर्थात् कांहीं नाहीं. हंसीचा धनी ती मेल्यावर निराश होत्साता जसा हाका मारीत बसला. तशीच अवस्था व्हावयाची. तर आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूंनीं निदानपक्षीं येवढी तरी सावधगिरी ठेवावी म्हणजे झालें. सारा देश खंफ होऊन बसल्यावर मग आमच्या दयाळू सरकारनें दररोज एक नवा कर बसवला तरी कांहीं चिंता नाहीं; व म्यांचेस्टरवाल्यांकडे या गरीब प्रजेस नित्य वस्त्रदान केल्याबद्दल वैसरॉय साहेबांनीं प्रतिवर्षीं काबूलच्या माजी अमीराप्रमाणें खंडणी खाना केली तरी सुद्धां हरकत नाहीं. परवां परम दयाळू टेंपल साहेबांच्या राजवटींत या मुलखांतली लावों प्रजा अन्नअन्न करीत जेव्हां रानोमाळ भटकत सुटली तेव्हां अवध्या भूमीचें दान तिनें आपल्या कृपावंत प्रभूंस केलें नाहीं काय ? मागे पेंढाऱ्यांच्या आमदानींत फार तर आमचे लोक

एका गांवांतून उठून दुसऱ्या गांवांत जात किंवा डोंगरकपारीत दडून बसत; पण अंमळशानें वादळ शांत झालें, कीं सारा गांव पुनः पहिल्या-प्रमाणें गजबजलेला दिसत असे. पण हल्लींच्या सुधारलेल्या इंग्रेजी राज्यांत मागच्या वेडगळ प्रकारांपैकीं एकही आढळायचा नाही. टेंपल साहेबांनीं खुदावंत होऊन खुदाच्या मुलाखतीला आपल्या मुलखांतील लाखों प्रजा एकदम खाना करून दिली. परलोकचे दरवाजे खुले करून न येत्या गांवाला जाण्याचा हमरस्ता साहेब महसुफांच्या राशियतींत जसा धडक वाहत होता तसा मार्गें कधींही वाहिला नसेल, व पुढेंही देव करो आणि कधीं न वाहो ! मग अशा राष्ट्रविप्लवाच्या वेळीं सारी जमीनची जमीन जरी सरकारनें घशांत घातली तरी कांहीं किफायत आहे काय ? तर आमचें राष्ट्र पिळून काढून त्यास भुकेकंगाल करून सोडण्यापूर्वीं ही मोठी गोष्ट आमच्या राज्यकर्त्यांनीं मनांत आणली पाहिजे. दुसरी अशी कीं, कोणतेंही राज्य प्रजा संतुष्ट आहे तोंवरच सुरळीत चालत असतें; सारे लोक बिथरून जाऊन त्यांच्या पोटांत जर सरकारविषयीं दिवसेंदिवस अढी राहिली, तर वेळेनुसार कोणत्या थरावर गोष्ट जाईल याचा नेम नसतो. त्यांतून जेथें कोट्यवधि लोकांत थोड्याथोड्या निवडक मंडळीनें अंमलदारी चालवावयाची आहे तेथें तर निरंतर किती जपून वागणें जरूर आहे हें सांगायला नकोच. त्यांतून असेंही करतां कधीं कांहीं गडबड न होतां इंग्रेज लोकांचें प्रभुत्व जरी येथें शतकांचीं शतकें असेंच राहिलें, आणि आम्ही अगदीं निःसत्त्व होऊन जाऊन निवळ मेंढ्या बनून गेलों, तरी इकडूनही इंग्लंड देशाचें म्हणजे मोठें गौरव होईल असा प्रकार नाही. अमेरिकन इंडियन लोकांच्यासंबंधानें स्पेन देशास जो अक्षम्य कालिमा लागून राहिला तोच इतिहासांत आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूंवरही राहिल. जें राष्ट्र इंग्लिश लोकांचे पाय येथें लागण्यापूर्वीं लक्ष्मी, सरस्वती, अन्नपूर्णा, वीरश्री इत्यादिकांनीं युक्त होतें तेथें सारी नासाडी करून टाकून सहाराचें वाळवंट करून सोडलें ही परम दैदीप्यमान कीर्ति तरी आमच्या श्वेतद्वीपीय बंधूंच्या वांट्यास येऊन तिचा ध्वज यावच्चंद्रदिवाकरौ फडकत राहिल.

दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथवा पूर्वं विपर्यस्यति*

‘मुद्राराक्षस’

अंक ८०-(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) सांप्रतच्या राज्यकर्त्यांची स्थिति. (३) राजेरजवाड्यांची स्थिति. (४) इंग्रज सरकारचे राजेरजवाड्यांशीं वर्तन. (५) जुन्या संस्थानिकांनीं काय करावें.

१. मागील तीन अंकांत प्रस्तुत विषयाचा एक भाग आपटला; म्हणजे आमच्या प्रस्तुतच्या सरकारच्यासंबंधानें जें लिहावयाचें होतें तें लिहिलें. आतां दुसऱ्या भागाविषयीं विवेचन करूं. हा भाग आमच्या राजेरजवाड्यांची स्थिति हा होय.

२. कोणत्याही देशांत पाहिलें असतां लोकांचे तीन वर्ग असतात. एक राजमंडळ म्हणजे राजा आणि त्यांचे आस व आश्रित. दुसरा वर्ग अमीर-उमराव अगर जहागीरदार; आणि तिसरा वर्ग म्हटला म्हणजे रयत अगर साधारण लोक. हल्लीं आमच्या देशांत पाहतां हे तिन्ही वर्ग आहेत. पहिल्यांत आम्हांवर नियुक्त असलेले युरोपियन अधिकारी येतात; दुसऱ्यांत ‘जनरल ऑफ दि एंपायर’ (शिंदे सरकार) यांजपासून तों अगदीं छोटेखानी इनामदार यांच्यापर्यंत सारी मंडळी येते; आणि तिसऱ्यांत लहान थोर, श्रीमंत-गरीब अशी सारी प्रजा येते. अलिजाबहादर शिंदे सरकार वगैरे मंडळीस आम्ही दुसऱ्या म्हणजे अमीर-उमरावांच्या वर्गांत घातले हें पाहून आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् नवल वाटेल; पण वस्तुतः स्थिति तशीच आहे हें सर्वप्रसिद्धच आहे. माजी लॉर्ड बीकनस्फील्ड महाराजांनीं महाराणी साहेबांस नवी फारशी किताबत देऊन त्यांच्या बादशाही सिंहासनापुढें छप्पन्न देशचे राजे जे गोळा करून आणले; आणि प्राचीन दिल्लीपतींचा सार्वभौमत्वाचा थाट पांच वर्षांपूर्वीं जो येवढ्या थाटानें मिरविण्यांत आला यांतलें तात्पर्य काय? तात्पर्य हेंच, कीं पूर्वीं निजाम, गायकवाड, शिंदे, होळकर वगैरे जीं अनेक दोस्त सरकारें होतीं

* “अथवा ज्यास दुर्दैवानें घेरलें त्याच्या बुद्धीस प्रथमतः विपर्यास पडतो ?”

तीं इतःपर मांडलिक झालीं हें जगजाहीर करायचें. पूर्वीच्या ज्ञानाचा निदान, चाह्यात्कारी तरी बरोचरीचा संबंध होता तो जाऊन यापुढे आमची राजाधि-
राज, नेटिव संस्थानिक हे आमच्या खालीं एक पायरी, आणि एरवींची हिंदु प्रजा ही त्याहूनही खालच्या पायरीची, हाच काय तो इत्यर्थ एकरों एक तोफांत व त्या दिवशीं जागजागीं केसरीहिंदच्या नांवानें खंडोगणती दारू जाळून जे हजारों रुपये खराब केले, त्यांत होता. बाकी त्या समयास शेंकडों वर्तमानपत्रांनीं बीकन्स्फील्ड बोवांच्या नांवानें हाकाटी केली, कीं या बुद्ध्यानें हें काय खूळ काढलें आहे म्हणून ! चक्रवर्तिनी साहेबांच्या देशबंधूंनीं तर त्यांस निक्षून सांगितलेंच, कीं दूरच्या भरतखंडांत तुम्ही पाहिजे तीं सोंगें करा, पण येथे श्वेतद्वीपांत म्हणाल तर 'राणी' हीच किताबत आपल्यास बस आहे ! बाकी यहूदी उमरावजींच्या मनांत आमच्या महाराणी साहेबांस इंग्लिस्तानची ही बादशाहीण बनवून सोडायार्चें होतें; व स्वतःला नुकतेंच बारावें वर्ष लागलें होतें, तेव्हां स्वतः वजिराताची इभ्रत भोगायाची होती !! असो तर आमच्या दयाळु राणीसाहेबांस म्हातारपणीं दिल्लीच्या तक्ताचा जो सोहळा भोगायाला सांपडला त्यांतलें तात्पर्य पाहतां आमचे लहान-मोठे सारे राजे राजवाडे हे इंग्रेजी बादशाहींतले अमीर उमराव झाले हेंच होय हें उघड आहे. कांहीं दिवसांपूर्वी नेटिव संस्थानिकांच्या फौजांवर जी धाड येणार होती तिचा मतलब काय हेंही कोणाला सांगायाला नकोच !

तर आतां अगदीं उंच पायरी जी इंग्रेज लोकांची तिजवरून उतरून वरील मध्यप्रदेशावर येऊं, व तेथील हालहवाल काय आहे ती लक्षांत आणूं.

३. या मध्यम लोकांची स्थिति एकंदरीत पाहतां फारच विचित्र आहे. जसा त्रिशकु हा इंद्रानें वरून लोटून दिल्या असतां धड स्वर्गलोकीं नाहीं व धड भूलोकींही नाहीं अशी त्याची अवस्था झाली, व अजून मृगक्षत्राच्या शेजारीं विचारा मधल्यामधेंच आज युगानुयुगे लटकत राहिला आहे, त्यासारखीच आमच्या एतद्देशीय माजी राजमंडळाची आज स्थिति होऊन गेली आहे. जसा पर्जन्यकाळीं एकाद्या नदीस अपरंपार पूर यावा आणि कांहीं काळानें तो अगदीं ओसरून गेल्यावर त्या प्रचंड जलौघाचा अवशेष जागजागीं डबकीं होऊन त्यांच्या रूपानें राहावा, तसा प्रकार अलीकडे आमच्या सर्व संस्थानिकांचा झालेला आहे. कांहीं ठिकाणीं

मोठालीं डब्यांनीं, कांहीं ठिकाणीं लहान, कांहीं त्यांच्याहून ही लहान, अशा रीतीनें आमच्या मांजी (मराठीशाहीचीं खंडे या भरतभूमीवर जागजागीं राहिलेलीं आहेत. मार्गे चोहोंकडे धामधूम असे) व धुमाळी उडत असे, तेव्हां वादळांनीं समुद्र व वातावरण हीं जशीं स्वच्छ राहतात, त्याप्रमाणें आमच्या राष्ट्राची तरतरीही कायम होती. (आज काय शिंद्याची मोहीम हिंदुस्थानावर झाली; उद्यां होळकरानें पुण्यावर रोंख धरून आपल्या 'कलोलोपम तुरंगसैन्यानें' आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांची व दुष्ट यजमानाची खोड मोडण्याचा घाट घातला आहे. परवां भोंसल्याची धुमाळी बंगाल्यावर होऊन टोपीवाले फलकत्याच्या खंदकाच्या आंत दडून राहिले)^२ असा नेहमीं तडाखा उडत असल्यामुळे देशांत बहुधा अस्वस्थता राहून रक्तपाताचा प्रसंग वरचेवर येत असे हें खरें; पण निदान येवढें तरी होतें कीं, आज जसें तोफेचें चित्र पाहायाचें असलें म्हणजे वेब्सटरकृतं इंग्रजी कोश उघडावा लागतो किंवा अफगाणिस्थानांत जायला मनुष्ये पाहिजेत तर मारून मुटकून शिपाई

१ " Holkar, seeing himself thus completely hemmed in, and all his schemes of conquest about to be checked by the British, seems to have hastily determined to plunge into a contest with them. He threatened the territory of their ally the Rajah of Jyenagar ; he made extravagant and even insulting demands ; and in a letter to Sir A. Wellesley, he said, " Countries of many hundred coss shall be overrun and plundered ; Lord Lake shall not have leisure to breathe for a moment ; and calamities will fall on lacks of human beings in continual war by the attacks of my army, which over-whelms like the waves of the sea ! " At the same time he earnestly invited Scindia, and the other princes who remained still independent, to unite against the English as a common enemy."

Murray's British India.

२ वरील खंदकाचा घेर सात मैल होता असें आम्हीं एके ठिकाणीं वाचलें आहे. त्याच्यासंबंधानें मेकॉलेनें असें लिहिलें आहे—

" Another leader, at the head of his innumerable cavalry, descended year after year on the rice-fields of Bengal. Even

सजवावा लागतो, अगर परवां जसे लक्षावधि लोक दांत वासून अन्न अन्न करून मेले व टेंपल साहेबांनीं खुशाल विलायतेस तारा पाठवाव्या कीं आरबी गोष्टींतील आंधळ्यांच्याप्रमाणें हे सारे लबाड लोक मरणाचें सोंग घेत आहेत, असला तरी अत्यंत दैन्याचा व लाजिरवाणा प्रकार त्यां वेळेस नव्हता! इंग्रजी भाषेत एक म्हण आहे कीं, [हत्याराचा नास उपयोग केल्यानें जितपत होईल त्यापेक्षां गंजल्यानें तो त्वरित होतो,] तर हीच म्हण व्यक्तिभूत मनुष्याच्या संबंधानें पाहतां किंवा एकंदर राष्ट्राच्या मानानें पाहतां खरी आहे. मनुष्य सुखावला आणि जागच्या जागीं बसला कीं त्यास आकाबाईनें घेरलेंच म्हणून समजावें. यास उत्कृष्ट उदाहरण आमच्या राजेरजवाड्यांचेंच ध्या, दुसरें नको. महादजी शिंदे मुळीं लेकवळा, त्यांतून पानपतच्या पूर्णाहुतींत एक पाय गमावल्यानें लंगडशाई पदरीं आलेली, सारे भाऊ गनिमांनीं खाऊन टाकल्यामुळे 'नास्ति बंधुसमं बलम्' यापैकीं कांहीं अनुकूल नाहीं. याप्रमाणें सर्व तयारी असतां 'क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे'* या कवि-वचनाप्रमाणें त्यानें पुढें केवढा आटोकाट विभु रचला ! दासीपुत्र असतां गादीचा मालक होऊन तिची इभ्रत त्यानें अतोनात वाढविली. मुसलमानांनीं पानपतानंतर उत्तर प्रांतांत पुंडावा मांडला होता तो मोडून टाकून खुद्द दिल्लीपतीला आपल्या ताब्यांत घेतलें, येवढे शूर रजपूत पण त्यांशीं सतत झगडून त्यांवर आपला शह बसविला. पुण्याच्या दरबारीं आपलें वजन वाढवून शेवटीं तर नाना फडनविसासारख्यालाही गुंडाळण्याचा त्यानें घाट घातला; फार तर काय, पण इंग्रजही त्याच्या पराकाष्ठेचें आर्जवानें असून त्यांच्या बंगाल प्रांतावरही त्यानें चौथ व सरदेशमुखी नेली होती, आणि वृद्धकथेवरून असें ऐकण्यांत आलें आहे कीं पाटील बोवांचा इरादा

the European factors trembled for their magazines. Less than a hundred years ago, it was thought necessary to fortify Calcutta against the horse-men of Berar ; and the name of the Mahratta ditch still preserves the memory of the danger."

Lord Clive.

* " थोरांची कार्यसिद्धि जी होत असते ती त्यांच्या अंगच्या पराक्रमावरून होत असते; केवळ साधनांच्या साहित्यानें कांहीं होत नाहीं."

खुद्द लंडनवर भगवा झेंडा रोवण्याचा होता!! ही एका व्यक्तीची गोष्ट झाली. दुसरी होळकरशाहींतली व्यक्ति ध्या, ते तरी दासीपुत्रच, पायानें नाहीं तर एका डोळ्यानें वंग, साऱ्या बंधूंची वरच्यासारखीच किंचहुना त्याहूनही वाईट गति झालेली, आणि स्वतः उधळून ना घर ना दार, ना दालत ना सखासोयरा अशा अत्यंत विपत्तीत राहोमाळ सुटलेले,—हा पूर्वरंग; पण उत्तर रंगांतली काय मजा सांगावी! प्रावृट्काळीं गिरिशिखरांवर वृष्टि झाली असतां हजारों ओहोळांचा एक लोट बनून जसा जबरदस्त लोंढा कडेपटारावरून व डोंगरावरून उड्या टाकीत खालीं येतो, आणि चोहोंकडे दाणादाण करून सोडतो, त्याप्रमाणें पेंढार गोळा करीत करीत हळूहळू मोठा जमाव करून जेव्हां का स्वारी पुण्यावर येऊन आदळली, तेव्हां पुण्यपत्तनश्री विकंपित झाली! पुढें वानवडीच्या मंदानावर शिंद्याच्या कंभूवर व चौदाशें तोफांवर जेव्हां यशवंतरावानें एकच गर्दी केली, आणि मारीन किंवा मरेन या कृतनिश्चयानें पाश्चात्य बृहद्यंत्रांच्या धूम्र-कल्लोलांशीं जेजुरीच्या भंडाराची टक्कर दिली तेव्हांची ती रणधुमाळी काय वर्णावी! येवढा दौलतराव शिंद्याचा कडा सरंजाम व जॉन पेरू, सवाई शिकंदर, जॉन बत्तीस वगैरे फरांशीस सरदारांनीं केलेला तोफांचा भडिमार, पण पार धुव्वा उडवून दिला! पुढें इंग्रजांच्या हातें शिंद्याचा मोड झाला, आणि तो हतवीर्य होऊन बसल्यावर ही स्वारी कंबर बांधून उठली. शिंद्याचें लष्कर मोठें खरें, पण तो स्वतः नामर्द असल्यामुळें त्याचा मोड वेलेस्ली साहेबानें तेव्हांच केला, पण यशवंतरावाची गोष्ट अगदीं निराळी. तो जार्तानें शूर, व मराठी काव्यांत पुरा वाक्त्रयगार, तेव्हां जवळ विशेष साधन नसतांही त्यानें हुतुतूचा डाव अशा शिताफीनें आरंभला कीं कर्नल मॉन्सनची फटफाजिती उडून जनरल लेकसुद्धां जेरीस आला. परवां तात्या टोप्यानें वर्ष दोन वर्षे आमच्या सरकारच्या पलटणींस जसें खेळवलें, व धनाजी जाधव मोगलांस जसा पुरून उरला होता, त्याप्रमाणेंच होळकरानें नर्मदा-नदीपासून जो घोडा पिटला तो त्यास थेट सिंधुनदी दाखविली! इंग्रजांनीं त्याचा होईल तितका पाठपुरावा केला पण असल्या पळ्यामार्गे कोठपर्यंत तोफांचा खटारा त्यांनीं ओढीत न्यावा, व त्याच्या गुलकावण्यपुढें यांच्या हडेलहपीचें काय चालणार! शिवाय हिंदुस्थानच्या शिवेपर्यंत पिटला तरी

गळ्याचा दम आहे तो आहेच ! तेव्हां आमच्या शहाण्या सरकारनेच सरते-
 शेवटीं हार घेऊन वरील स्वारीस पुनः आणून आपल्या गादीवर बसविलें, व
 तंट्या मिटवला ! याप्रमाणें एक ना दोन, --शेंकडों उदाहरणें गेल्या दोन
 शतकांतलीं आहेत. पण तीच आतां मौज पहा. आतां महाराज शिंदे यांनीं
 मोठें शतकृत्य केलें म्हणजे काय, तर कलकत्त्यास एकाद्या 'बॉलांत' कमांडर
 इन् चीफच्या वगैरे चायकोवरोवर नाचले; आणि महाराज होळकर यांनीं मोठी
 तरवार गाजवली म्हणजे काय, तर एकादी गिरणी काढली ! मागल्या रानवट-
 काळीं आमच्या संस्थानिकांस वरचेवर कामगिन्या पडत; व आज काय
 नवाबावर स्वारी नेमली, उद्यां पट्टणावर चढाई करून जावयाचें, परवां गिल-
 च्याच्या पारपत्यास निघावयाचें असे सरदारमंडळीस वरचेवर यजमानांकडून
 तगादे असत. पण आतांच्या धर्मराज्यांत वरील रानवटीपणाचा धौशा कांहीं एक
 उतरला नाही. हिमालयापासून तों कन्याकुमारीपर्यंत अवघ्या भरतखंडास आमची
 श्वेतद्वीपस्थ माता खुशाल थापटून अंगाई करविते आहे, व गाढ झोंप घेण्या-
 करितां इंग्रजी सुधारणेची थोडीशी अफूही तिनें चारल्यामुळें तें विनधास्त आज
 कितीक काळपावेतों विचारें घोरत पडलें आहेत ! आमच्या संरक्षणाचा वगैरे सर्व
 कांहीं मक्ता आमच्या दयाळू राज्यकर्त्यांनीं आपणाकडे घेतल्यावर मग आम्हां-
 ला आतां कशाचें भय उरणार ? यापूर्वीं आम्हांला मुसलमानांनीं ग्रासून
 टाकलें होतें; व आम्हीही मूर्खपणानें आपआपसांत भांडून एकमेकांस उपद्रव
 करीत असूं ; पण प्रस्तुतच्या सुधारलेल्या राज्याच्या विस्तीर्ण छायेखालीं आतां
 कोणत्याही तऱ्हेचा कोणाला त्रास उरला नाही.] उत्तरेकडचे ऋक्षमहाराज
 जरी आमच्यावर गुरगुरले, किंवा त्यांच्या सान्निध्यानें अमीर साहेबांनीं जरी
 कधींमधीं उचल केली, तरी (आमचे दयाळू सरकार वरील गोष्टींचा बंदोबस्त
 परभारेंच करते;)] आमच्या झोंपेंत बिलकूल व्यत्यय आणीत नाही. परवां
 दिल्लीच्या दरबारीं आमच्या अलीजा बहादरांस आंग्लभौम बादशाहीची
 सरदारी दिली. म्हणून परवांच्या दंग्याधोण्यांत त्यांस इंग्रज सरकारनें कांहीं
 त्रास दिला कीं काय ? छे, तें त्यांचें शीलच नव्हे ! आमचें जुनें राजमंडळ
 जें एकदां आमच्या पाश्चात्य प्रभूंनीं पोटाशीं धरलें व तुमचें सर्व प्रकारें आम्ही
 रक्षण करूं म्हणून त्यांस एकदां जें त्यांनीं अभय दिलें, तें आतां ते विसरतील
 काय ? ज्यांच्या जिवाकरतां इंद्रप्रस्थ मुक्कामीं एवढा समारंभ करविला, व

गोडगोड भाषणांनीं रिझवून व बडेबडे किताब देऊन त्यांची सत्कारपूर्वक बोळवणी केली, त्या सोनुकल्यांस का आयत्या वेळेस आयुबखानासारख्या राक्षसाच्या दाढेंत द्यावयाचें ?

तर आमच्या राजेरजवाड्यांची सध्यां मोठी विलक्षण स्थिति झाली आहे. इंग्रेज लोकांनीं सगळा कारभार आटपल्यामुळें त्यांनीं चारी ठाव जेवावें व मन मानेल जितका ऐषआराम करावा येवढेंच त्यांस हल्लीं काम उरलें आहे. मार्गे वारंवार परचक्राचें भय असे, तेव्हां आतांसारखी चैन भोगण्यास फुरसतच नसे; नेहमीं घोडा व भाला यांशीं काम ठेवावें लागत असे. आतां परचक्रांची पिढ्यान्पिढ्याही वार्ता नसल्यामुळें 'सुखं च मे शयूनं च मे' येवढाच काय तो प्रकार उरला आहे. इंग्रजींत एक म्हण आहे कीं "रिकामें मन हें सैतानाचा कारखाना आहे;" म्हणजे मनुष्य निरुद्योगी असलें कीं सैतानानें तेथें आपलें गवाळें ठेवलेंच म्हणून समजावें, मग तो तेथें काय काय विकार उत्पन्न करील याचा नेम नाही ! या म्हणीचें पूर्ण सार्थक्य हल्लीं आमच्या संस्थानिकांचे ठायीं सांपडेल. (मद्यपान, व्यभिचार, अनन्वित आचार वगैरे सर्व कांहीं अनर्थ जिकडे तिकडे ऐकण्यांत येतात.) उघडच आहे, 'द्वितोपदेशां'त एक श्लोक आहे:--

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

“तारुण्य, धनाची विपुलता, राज्याधिकार आणि विवेकशून्यता,—या चौकड्यापैकीं एकेक जरी पाहिलें तरी अनर्थावह होय. मग सारीं एके ठिकाणीं जुळल्यावर तर काय विचारायाचें आहे ?”

आतां हें खरें आहे, कीं आमच्या दयाळू सरकारनें आमच्या देशांत इतर जरी शेंकडों सोंगे उभीं केलीं आहेत, त्याप्रमाणेंच दरएक राजारजवाड्याच्या मार्गे विद्याभ्यासाचें एक शुक्लकाष्ठ लावून दिलेलें आहे. मोठमोठ्या संस्थानिकांपासून तो छोटेश्वानी जहागीरदारापर्यंत एकेका आरिस्टाटलाची^१ योजना करून दिलेली आढळते. पण इतक्यांच्या हातून अद्याप एकही शिकंदर निपजला नाही. कशाला निपजेल ? सर्वच गोष्टी अनुकूल ! अगोदर मुळीं लक्ष्मीचें व सरस्वतीचें कितीसैं सूत आहे हें पहिल्यापासून प्रसिद्धच आहे. तेव्हां

१ कालिदासानें रघुवंशाच्या सहाव्या सर्गांत एका राजाचें येणेंप्रमाणें वर्णन केलें आहे:—

‘यस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च’^१ हा योग आधुनिक काळीं म्हटला म्हणजे कपिलाषष्ठीचाच म्हणायाला कांहीं हरकत नाही. त्यांतून जेथे बापजन्मीं कधीं मल्लच्छविद्येचा विटाळ झाला नाही तेथे तीस बळेंच घुसवून देण्याचा प्रयत्न करावयाचा म्हणजे काय ? वरील विद्या मुळीं तिकडील स्त्रियांप्रमाणें अवगुंठन केलेली; कोठें भरतखंड व कोठें श्वेतद्वीप ! तेव्हां तिची नुसती तोंडओळखही पक्की होण्यास एतद्देशीयांस केवढे प्रयास; ती स्वदेशीय विद्येप्रमाणें सुखप्रवेश तरी आहे ? त्यांतून वाग्देवीच्या साऱ्या मुलखांतलीच चाल, कीं ती अभिसारके-प्रमाणें आपण होऊन म्हणजे कोणाच्या गळ्यांत पडत असते असें नाही.^२ त्यांतून ही तर पाश्चात्य विद्या; तिच्या अंगीं तद्देशीय रमणींप्रमाणेंच पहिल्या प्रतीचा कुरा ! शंभरदां पायां पडून घेईल तेव्हां अवगुंठनाचा किंचित् निरास करून आपल्या वदनचंद्राची एकादी कला प्रगट करील. तेव्हां हें अर्थात् सिद्ध झालें कीं, आमच्या राजबिड्यांस म्हटली म्हणजे वरील विद्येच्यासंबंधानें सदोदित अमावास्याच बहुधा असणार. नाही म्हणायाला येवढें मात्र निष्पन्न व्हावयाचें कीं, यजमानांस तर सरस्वतीचा लाभ जितक्यास तितकाच; पण ट्युडर साहेबांनीं मात्र लक्ष्मीचा योग करून घ्यावा ! तर असल्या तुटपुंजीच्या विद्येनें आमच्या नेटिव संस्थानांचें काय कल्याण होणार ? शिवाय ज्याच्या अंगावर राज्य-कारभार टाकायाचा त्याला इतिहास, भूगोल, व्याकरण, पदार्थविज्ञान हें सर्व भारूड शिकवून तरी काय करावयाचें आहे कोण जाणे ! वरील विषयांपेक्षां घोड्यावर बसणें, भाला मारणें, निशाण रोखणें, लष्करी कवाईत, वगैरे गोष्टी शिकविल्या तर अधिक उपयोग नाहीं काय ? किंवा न्यायमनसुबा कसा

१ निसर्गभिन्नास्पदमेकसंश्रयं यस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

“ ज्याचे ठायीं स्वभावतःच ज्यांचें वैयधिकरण्य अशा लक्ष्मीचें व सरस्वतीचें एकत्र वास्तव्य आढळतें ! ”

२ प्रसिद्ध भूमितिकार युक्लिड याचें एक सुभाषित सर्व प्रसिद्धच आहे. एका राजानें त्यास विचारलें कीं, आपली विद्या आम्हांस आपण विशेष सुलभतेनें पढवाल कीं नाही ! त्यावर त्यानें उत्तर केलें, “ There is no Royal road to learning ” (विद्याध्ययनांस राजमार्ग नाही; म्हणजे लहान-थोरांस एकच मार्ग.)

करावा, जमाबंदीची व्यवस्था कशी ठेवावी; या गोष्टींची माहिती आमच्या होतकरू राजबिड्यांस जर करून दिली, तर ती त्यांस फायद्याची होणार नाही काय ? पण हें कोण करतो ?]छे छे, ती गोष्ट मनांतसुद्धां आणूं नका. जें आमचें दयाळू सरकार आज कितीक वर्षे साऱ्या राष्ट्रास निःशस्त्र करून टाकून त्यांस भीठही पुरतें खाऊं देत नाही,] व त्याची एतद्देशीय संस्थानिकांच्या चार शेंदाड शिपायांवर सुद्धां आज कितीक दिवस करडी नजर आहे, तें का त्यास कवायतीचे भिकार चाले करायला शिकवणार ? आमचा बचाव करण्याचा एकंदर मत्ता त्यानें घेऊन टाकला असतां आतां आम्हांला हडेल हप् आणि फाट् फुट् हीं हवीं कशाला ? त्याप्रमाणें आमच्या देशांतले मल्हारराव व तात्यासाहेब हे हायकोर्टांतल्या जज्याप्रमाणें प्रजेस न्याय द्यावयाला लागले, व वसूलवाकीच्या तालेबंदाकडे लक्ष पुरवूं लागले, म्हणजे मग सात वर्षांपूर्वी बडोद्यांत जी दंगल झाली, व विलायतेच्या बारिस्टरांची विदागी त्यांस पोंचली आणि अद्याप पावेतों सर टी. महाराजांच्या हस्ते प्रजेस करटी मिळून श्वेतकायांस जी वरचेवर खोबऱ्याची खिरावत खेरात होते, ती चंगळ कशी चालावी !!

असो; तर एकंदरीत पाहतां आमच्या राजेरजवाड्यांची हल्लींची स्थिति ही अत्यंत शोचनीय होय हें उघड आहे.) सामान्य रयत लोकांची स्थिति सुद्धां पुष्कळ अंशांनीं बरी; कां कीं, त्यांस हवें तें करण्याची सुखत्यारी तरी असते, व स्वतःस सुधारण्याचे मार्ग तरी त्यांस खुले असतात, पण आमच्या संस्थानिकांस तें कांहीं आहे काय ? जिशीं कलसूत्री भावलीं असतात त्याप्रमाणें बडेसाहेब, दिवाणसाहेब, कारभारीसाहेब ज्याप्रमाणें वागवितील त्याप्रमाणें त्यांस वागणें प्राप्त ! रयतेपैकीं एकादा मनुष्य उठला, आणि साऱ्या मुलुखावरून हिंडून यावयाचें असें जर त्यानें मनांत आणलें, तर तें त्यास सहज हवें तेव्हां करतां येणार आहे. पण एकाद्या राजेसाहेबांनीं तें कधीं काळीं मनांत आणलें तर अगोदर सतरा परवाने पाहिजेत.) सामान्य मनुष्यास शहाणपण येण्यासही शेंकडों रस्ते असतात. मध्यान्हाचा निर्वाह हेंच अगोदर त्यास एक मोठें प्रेरक असतें, व जिगाचे टोणपे हेही त्यास पुष्कळ शहाणे करीत असतात.] पण आमच्या हतभाग्य गर्भश्रीमंतांस वरच्यापैकीं काय अनुकूलता आहे बरें ? कांहीं नाही. जसा एखादा लाडका पोपट सोन्याच्या पिंजऱ्यांत

ठेवावा आणि त्यास वसायला काय, तर सोन्याची दाडी; पानपात्र काय, तर रत्नखचित पेला; खायला काय, तर मसकतची डाळिंबे;—त्याचप्रमाणे त्यांचा सारा प्रकार आहे. वरील श्रीमंती पोपटांत आणि खुशाल वनोपवनांतून हिंडणाऱ्या, आकाशमंथाने सच्छंद भराऱ्या मारणाऱ्या राघूमध्ये जितके अंतर, तितकेच राज्यरूप कारागृहांत वागणाऱ्या व ऐषआरामाच्या धुंदीत लोळणाऱ्या आमच्या नाटकी राजांत आणि एखाद्या सामान्य मनुष्यांत आहे.

याप्रमाणे आमच्या देशांतील राजेरजवाड्यांच्या हालहवालीच्यासंबंधाने चार शब्द लिहिले. आतां एकंदर देशाच्यासंबंधाने त्यांची काय कर्तव्ये आहेत, व त्यांच्यासंबंधाने आमच्या सांप्रतच्या सरकारची काय कर्तव्ये आहेत याविषयी थोडेंसे निरूपण करून हे प्रकरण आटपतो.

४. प्रथमतः प्रस्तुतच्या राज्यकर्त्यांनीं आमच्या जुन्या संस्थानिकांशीं कोणत्या रीतीचा संबंध ठेवला पाहिजे याविषयी जर विचार केला, तर ही गोष्ट कोणासही कबूल करणे भाग येईल, की हल्लीं चोहोंकडे जे प्रस्तुत प्रकरणीं सरकारचे वर्तन आहे ते त्यांस पुष्कळ अंशीं बदलले पाहिजे. मागील अंकांत इंग्रेज लोक आम्हा प्रजेचे काय लगतात याविषयी जे बरेच निरूपण केले आहे तेच या ठिकाणींही बहुतेक अंशीं उपयोगी पडण्यासारखे आहे. कां कीं मागे सांगितल्याप्रमाणे १८७७ सालापासून आम्ही व जुने राजेरजवाडे या दोहोंकडेही चक्रवर्तिनीच्या संबंधाने प्रजाधर्म आला आहे. तर धर्मनिष्ठ, नीति आणि व्यवहार या तिन्हींसंबंधांनीं विचार करतां या राष्ट्राशीं भलेपणाने वागणे हे जसे आमच्या पाश्चात्य प्रभूस उचित आहे, त्याप्रमाणेच ज्या एतद्देशीय संस्थानिकांनीं त्यांस प्रथमतः आश्रय दिला त्यांशीं निदान न्यायाने तरी वागणे त्यांस जरूर आहे. ही गोष्ट आम्हांस कबूल आहे, कीं आमचे राजेरजवाडे हे मूर्ख, दुर्व्यसनी, अल्पदृष्टि वगैरे होते व अद्यापही आहेत; व असे असल्यामुळेच आमच्या राज्यकर्त्यांचा व त्यांचा गेल्या शतकांत जो संबंध होता त्यांच्या अगदीं उलट तो या शतकांत झाला आहे. सेव्यसेवकभावाचा येवढ्या थोड्या काळांत जो केवळ विपर्यस्त झाला तो सामान्य कारणांनीं नव्हे हे उघडच आहे. आमच्या पाश्चात्य बंधूंच्या अंगीं आम्हांहून शौर्यादि गुण विशेष, तेव्हां त्यांचा आम्हांवर पगडा होऊन आम्ही डाव हरलो | हे तर सर्वविश्रुतच आहे. तेव्हां आमच्या हतवीर्य

होऊन बसलेल्या राजेरजवाड्यांच्या तर्फेने बोलायाचें म्हणून इतकेंच कीं, ते आज सार्वभौम सरकारचे सर्वथा अंकित होऊन गेलेले आहेत. पूर्वीच्या वैभवाची हलूहलू त्यांची आठवणसुद्धां बुजत चालली आहे, व आकाशांतील प्रभूनें जे धनी त्यांस पाठवून दिले आहेत त्यांच्या सेवेत ते सर्व अत्यंत तत्पर आहेत. 'दिल्लीस या, आले; कलकत्यास चला, गेले; अमक्या अमक्या तऱ्हेनें वागा, वागले:—' याप्रमाणें त्यांचें सारें सूत्र केसरिहिंदच्या प्रतिनिधि साहेबांच्या हातांत आलें आहे. मग इतक्या प्रतीची स्थिति येऊन पोचल्यावर अजूनही आमच्या दयाळू सरकारचा त्यांच्यावर कटाक्ष कां असावा बरें ? राजे सर टी, राव बरेवे, यांच्यासारख्या महादक्ष प्रधानजींनीं थोरल्या सरकारची नोकरी येवढ्या शिताफीनें बजावण्याचें मनावर घेतलें असतां अद्यापही आमच्या देशांतील छोट्या सरकारांचा मलिका माअझमा महाराणी साहेबांस विश्वास येत नाही काय ? या हिंदुस्थानचा कारभार यथास्थित चालण्यास आमच्या संस्थानिकांनीं आपल्या शिकेकट्यारीला रजा देऊन बडे शेठ बनल्याखेरीज दुसरा मार्गच नाही काय ? कोण जाणे बोवा ! भर्तृहरीनें सांगितलेंच आहे कीं, 'वेश्यांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा'; मग या रूपांची मीमांसा आमच्यासारख्यांनीं करून उपयोग काय ? तुका म्हणे उगे रहावें, आणि जें जें होईल तें तें पहावें' !!

५. आतां सरते शेवटीं आमच्या जुन्या संस्थानिकांनीं हल्लींच्या स्थितींत काय करावें याविषयी थोडेंसें लिहून हा अंक संपवितों. वर सांगण्यांत आलेच आहे कीं, त्यांची स्थिति आतां पूर्वीपेक्षां फार निराळी झाली आहे, व दिवसें दिवस होत चालली आहे. हल्लीं त्यांनीं फार तर आपल्या टापूंत काय थोडाबहुत कारभार करण्याजोगा असेल तेवढा करावा, आणि स्वस्थ बसावें येवढेंच त्यांजकडे राहिलें आहे. बाकी एकंदर देशाच्या राजांशीं त्यांचा संबंध म्हटला म्हणजे इतक्यापुरताच आहे, कीं कोठें एकादें दरबार झालें तर मुजरा करायला जावें, किंवा कायदे कौन्सलांत खुर्चीवर बसून शोप घ्यावी ! तेव्हां आतां आमच्या राजमंडळानें मागला आपला इतिहास सर्व विसरून जावा हेंच बरें; व आजपर्यंत त्यांस जी इतकी दगदग पडत असे तिजबद्दल त्यांचे दयाळू धनी त्यांस आज विश्रांति द्यावयाला सांगत आहेत, तर सरकारच्या वचनाला

त्यांनीं मान द्यावा हें उचित आहे. सर्वांनीं हुतुतू घालून काय करावाचें आहे ? गेल्या शतकभर प्राच्य आर्यांचा डाव चालला होता; आतां पाश्चात्य मंडळी पुढें सरसावून आपली हौस पुरवते आहे;—ठीक आहे, तसेंच का होईना ! तर या माजी पडलेल्या मंडळीनें आतां बसल्या बसल्या निराळ्या रीतीच्या उद्योगांत कालक्षेप करावा. हे निराळे उद्योग म्हटले म्हणजे आपल्या देशबंधूंची स्थिति सुधारण्याचे उपाय अमलांत आणणें हें होय. देश जो भरभराटीस येतो तो केवळ मर्दुमकीवर व तरवारीच्या जोरावरच येतो असें नाहीं. ज्यास जागचें हलवत नाहीं असा मनुष्य सुद्धां देशाचें अपरिमित कल्याण करूं शकेल. पहा बरें येवढा शिकंदर पातशहा, कीं ज्यानें सारें भूमंडळ दणाणून दिलें, आणि एवढें भूमंडळ नाचायाला थोडें वाटून जो विषण्ण होत्साता रडला, पण त्याचे आतां काय राहिलें आहे ? त्याला मूठमाती कोठें दिली याचा सुद्धां आज पत्ता नाहीं. पण तीच त्याच्या गुरुची, म्हणजे आरिस्टोटल याची, गोष्ट ध्या. शिकंदरच काय पण सारें ग्रीक राष्ट्र आतां कीर्तिशेष होऊन त्याचा मागमूसही आतां उरला नसतां वरील पंडितश्रेष्ठांच्या ग्रंथांनीं आजपर्यंत मनुष्यजातीचें किती कल्याण केलें आहे ! एवढें रोमन लोकांचें अवाढव्य राज्य सारी पृथ्वी व्यापून राहिलेलें, पण पुढें रानटी लोकांनीं त्यांची धुळधाण करून सोडली, व आतां त्या काळचें एक चिटपाखरूं देखील राहिलें नाहीं; पण त्या लोकांचे कायदे व त्यांनीं संपादन केलेली विद्या अद्याप युरोपांत जागृत आहे, व त्यांनीं बांधलेले रस्ते व नळ कायम आहेत. हीच गोष्ट आपल्या देशासही लागू आहे. राम गेले, युधिष्ठिर गेले, विक्रमादित्य अस्तंगत झाला, आणि कायम मंडळी कोण ! तर वाल्मीकि, व्यास, कालिदास, पाणिनि, वाग्भट्ट, भास्कराचार्य, इत्यादि. तर शारीरप्रभाव व मानसिक प्रभाव व या दोहोंत इतकें अंतर आहे. एक वैद्युत तेजाप्रमाणें क्षणभर डोळे दिपवणारा खरा, पण पुढल्या क्षणीं कांहीं नाहीं. पण तीच दिनमणीच्या तेजाची गोष्ट पहा ! स्वारीला ज्या दिवशीं अदितीनें जन्म दिला तेव्हांपासून आजपर्यंत किती भुवनांस तो आधारभूत होऊन राहिला आहे ! नाहीं तर विद्युलताबाई; आपल्या पित्याच्या अंकापासून व्युत होऊन काय घटकाभर कडकंड चमचम करतील तेवढीच; पण अंमळशानें पाहावें तों मेघराजही

नाहींत व त्यांची कन्याहि नाहीं; दोघांचा बरोबरच लय ! पण दुसऱ्या दिव्य तेजाचें केवढें स्थैर्य व एकंदर जीवलोकस त्याचा केवढा आधार ! तेव्हां आमच्या नृपमंडळानें आज मितीला जरी आपलें वैभव गाजविण्याचें मनांत आणलें तरी तसें होण्यास भार्ग नाहींसा नाहीं. खबुतरांचीं लग्ने, मक्केची चादर, सेलर हौस, असल्या हौसा पुरवण्यापेक्षां आपल्या देशांतील प्राचीन नष्टप्राय विद्यांचें व कलांचें पुनरुज्जीवन करण्याचें श्रेय जर ते घेऊं पाहतील तर किती बरें होणार आहे ? त्याप्रमाणेंच दुर्व्यसनांत आपली व आपल्या राज्याची खराबी करण्याचें टाकून जर देशाटनांत ते पैशाचा व्यय करूं लागले व ज्या राष्ट्रानें या देशास हां हां म्हणतां ग्रासून टाकलें त्याचें ऐश्वर्य व सामर्थ्य लक्षांत आणण्याचा जर त्यांनीं यत्न केला तर केवढी फायद्याची गोष्ट होईल बरें ? मागील राजेरजवाड्यांस हिंदुस्थान येवढेंच काय तें जग होतें; व कोणी बाहेर जावयाचा हिश्या केलाच असता तर पुष्कळ अडचणी होत्या; पण आतां केवढी मौज झाली आहे ? अफाट दर्या व प्रचंड पर्वत यांनीं सुद्धां मानवी बुद्धीपुढें हात टेकले आहेत. तेव्हां राजाराम महाराज वगैरे कांहीं-जणांनीं जो कित्ता घालून दिला तो वळविला असतां आमच्या संस्थानिकांचें व त्यांच्या द्वारे लोकांचें पुष्कळ हित होणार आहे. त्याप्रमाणेंच युरोपियन व्यापाऱ्यांपुढें टिकाव न निघून एतद्देशीय लोकांचा व्यापार जो बसला आहे, व शेंकडों कला नष्ट होऊन किंवा निदान नाहींशा होण्याच्या बेतांत येऊन ज्या बसल्या आहेत त्यांसही हात देण्याचें बरील मंडळीनें मनावर घेतलें असतां सहज होणार आहे. } आमच्या देशांत हल्लीं अशी कांहीं चमत्कारिक स्थिति आढळते कीं, सारी फुटाफूट आहे. 'दांत आहेत तो चणे नाहींत; आणि चणे आहेत तो दांत नाहींत.' असा कांहीं विलक्षण प्रकार आहे. ज्यांच्यापाशीं पैसा मुचलक आहे त्यांस ज्ञानाचा संस्कार म्हटला म्हणजे बेता-बेताचा, व देशहित हें तर स्वप्नीही माहीत नाहीं. त्यांनीं संपत्तीचें ऐश्वर्य भोगावयाचें म्हटलें म्हणजे चार घोड्यांच्या गाड्यांतून भिरवावें, युरोपियन कोचमिल ठेवावा, आपल्या प्रभूस बडा खाना द्यावा, लाखों रुपये हातचे दवडून एकादा दोन तीन अक्षरांचा किताब आपल्या नांवापुढें लटकवून द्यावा, इत्यादि बालिशत्वाचे प्रकार करावे; पण लाखों लोक पटापट प्राण टाकताहेत तर बेज्यांनीं एका छशामानेही खराब होऊं नये. ही एका बाजूची हालहवाल

झाली. दुसरीकडे वळावें, तों आम्हीं थंय करूं आम्हीं त्यंय करूं, पार्लमेंट सभा काढूं, म्यांचेस्टरास हालवून सोडूं, कलाकौशल्य ऊर्जित दशेस आणूं देशभाषांतून ग्रंथांची रगाडी करून देऊं, इत्यादि प्रलाप मात्र ऐकावे; पण हातून व्हावयाचें आहे काय ?] मारे अध्यक्ष नेमले, उपाध्यक्ष नेमले, व्यवस्थापक मंडळी बनली, चिटणीस लेखणी कानावर ठेवून पुढें सरसावले, खजीनदार तयार झाले,—सगळें झालें; पण खजिन्याची वाट काय ? 'बाजारांत तुरी' या म्हणीसारखीच अवस्था ! सारी पाकशाळेंतील मंडळी सिद्ध झाली, व मोठे बह्मवाधिपति पुढें येऊन उभे राहिले; पण फळ काय ? 'सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः' ! तर आमच्या राजे-रजवाड्यांपाशीं आज जी धनसमृद्धि आहे तिचा वेळेवर जर ते सदुपयोग करतील तर देशाचें अतिशयित कल्याण होऊन त्याच्या योगानें त्यांस मोठें भूषण प्राप्त होणारें आहे. नाही तर लक्ष्मी स्वभावतः चंचळ आहेच, ती कोठें म्हणजे स्थिर राहिली आहे असें नाहीच; तेव्हां तिच्या प्रवाहांत समर्थी जर हात धुऊन न घेतले तर मग खुशाल तेच चोळीत बसावें !

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः। १

‘नीतिशतक.’

अंक ८१-(१) प्रकृत अंकाचा विषय. (२) विषयोपक्षेप. (३) आमच्या राष्ट्राची कोणते राष्ट्राबरोबर तुलना करावी ? (४) आमच्या व इंग्रजी राष्ट्राची तफावत.

१. येथवर प्रस्तुत विषयाच्या दोन सदरांचा विचार झाला. आतां तिसरें सदर सामान्य लोकांची स्थिति हें होय. तर यावर आमच्या समजुती आजपर्यंत काय झाल्या आहेत त्या आतां वाचकांस सादर करतो.

२. सामान्य लोकांच्या स्थितीविषयीं ऊहापोह करायचा म्हटलें म्हणजे त्यांत पुढील गोष्टी येतात. प्रथमतः चांगल्या स्थितीतलें एकाद्रें राष्ट्र घ्यावें आणि त्याशीं आपली तुलना करून आपली अवस्था कोणत्या प्रकारची आहे

१ “जे एकदां विवेकभ्रष्ट झाले त्यांची शेंकडों प्रकारांनीं हानि होत जाते !”

हैं पाहावें. ती पाहिली म्हणजे मग तिची उपपत्ति करण्याचा यत्न करावा. आणि हैं उपपादन झालें म्हणजे मग आपली स्थिति सुधारण्यास उपाय कोणते याविषयी विवेचन करावें. तर हा अनुक्रम धरून आतां पहिल्या कलमाला लागूं.

३. आमच्या राष्ट्राचें प्रत्यंतर पाहावयास कोणत्या राष्ट्राच्या स्थितीचें अवलोकन करायास पाहिजे याविषयी मोठी पंचाईत करायाला नको हैं कोणाच्याही लक्षांत येऊन चुकणार आहे. ज्या आरशांत आमचें रूप दृष्टिगोचर करून घ्यावयाचें तो अगदीं जवळच आहे. त्याची व आमची परमेश्वरानें सांगडच घालून दिली आहे. अत्यंत परिपक्वदशेस येऊन पोंचलेल्या राष्ट्रांचें उदाहरण इंग्रेजांहून आपणांस दुसरें कोणतें आढळणार ? व हैं जवळचें असून दुसरें आपणांस पाहिजे तरी कशाला ? तर हल्लीं आमच्या लोकांची स्थिति जशी असावी तशी आहे कीं नाहीं या गोष्टीची प्रचीति पाहण्यास 'हातच्या कांकणाला आरसा कशाला ?' या म्हणींतल्या सारखीच आमची स्थिति आहे. यास्तव याच दोन राष्ट्रांची स्थिति ताडून पाहूं म्हणजे झालें.

४. कोणत्याही मनुष्याच्या स्थितीविषयी विचार करायाचा झाला म्हणजे प्रथमची गोष्ट त्याला खायला प्यायला आहे कीं नाहीं व त्यापाशीं पैसा आहे कीं नाहीं हिजविषयी विचार करायाचा, हीच गोष्ट एकंदर राष्ट्रासही लागू. या जगांत अन्नोदक हैं प्राणधारणास अवश्यच असल्यामुळे सुखी राष्ट्राचें पहिलें लक्षण म्हटलें म्हणजे सर्वांचा यथास्थितपणें निर्वाह चालणें हें होय. ज्याप्रमाणें सुखवस्तु कुटुंब म्हणजे, कोणतें, तर ज्यांत कोणाला अन्नवस्त्राची ददात नाहीं तें; त्याप्रमाणें लक्षावधि कोट्यवधि कुटुंबांचा समुच्चय, जें राष्ट्र त्याची तरी चांगली स्थिति केव्हां समजायची, तर जेव्हां कोणाही उद्योगी व प्रामाणिक मनुष्याला उदरनिर्वाहाची पंचाईत पडूं नये तेव्हां.^१ पण असें नसून जर 'घरांत वाजे नकारघंटा' ही एकाद्या राष्ट्राची स्थिति असली तर मग तेथें कलाकौशल्याचा, विद्येचा, राजवैभवाचा वगैरे केवढाही थाटमाट दृष्टीस पडला तरी तें

१ फ्रान्सचा राजा चवथा हेनरी यानें थोडींच वर्षे पण फार उत्तम रीतीनें राज्य केलें. आपल्या प्रजेविषयी त्याची इतकी कळकळ होती कीं, प्रत्येक कुण्याच्या थाळ्यांत दररोज कोंबडें पडेल अशा रीतीनें राज्याची व्यवस्था मी

राष्ट्र भिकारच समजलें पाहिजे; व अशा राष्ट्राचा राजा यास प्रजापालक हें नांवही शोभत नाहीं. त्याचें नृपतित्व म्हटलें म्हणजे धनगर जसा आपल्या प्रजेस कोणाचा उपद्रव लागूं नये म्हणून व निवाऱ्याकरतां मेंढवाड्यांत कोंडून ठेवतो; पण तें सर्व कशाकरतां ? तर लेकर वाढली कीं फातरावी व गिऱ्हाईक आलें कीं 'अजापुत्रं बलिं दद्यात्' या वचनास अनुसरावें म्हणून ! तर अशा प्रकारची ज्या राज्यांतली स्थिति असेल तेथल्या लोकांस किती सुख लागणार आहे हें कोणासही सांगावयास नको. तेव्हां निर्वाहाच्या साधनांच्या संबधानें विचार केला तर इंग्रेज लोकांच्या व हिंदु लोकांच्या स्थितींत केवढें अंतर आढळेल बरें ? ज्या इंग्रेज लोकांचें पृथ्वीच्या चारी खंडांत राज्य आहे; ज्यांनीं सारें भूमंडळ आपल्या वाणिज्यानें ग्रासून टाकलें आहे, व ज्यांच्या देशांत हजारों टोलेजंग कारखाने आहेत ते कोणीकडे; आणि ज्या हिंदु लोकांचीं मोठमोठीं संस्थानें म्हणजे परकी लोकांच्या सर्वथा अंकित, त्यांतूनही त्यांत पहिल्या प्रतीची अव्यवस्था, ज्यांचा व्यापार (कीं ज्यांच्या योगानें व्हेनेशियन् लोक, फिरंगी, वलंदाजी हे एकेक पूर्वीं गब्बर होऊन गेले, व ज्यामुळे या देशाची 'सुवर्णद्वीपकल्प' अशी आख्या पडली होती) आतां इतक्या भेड्याकुटीला आला आहे कीं, चूल पेटवायाच्या काडीपासूनसुद्धां त्यांस परकी लोकांच्या तोंडाकडे बघणें जरूर आणि ज्यांचें दयाळू सरकार तर त्यांवर इतकी मेहेरबानी करतें कीं, खबरदार कोणी आमच्या झाडाचें पान तोडाल तर किंवा जमिनींतून मीठ काढाल तर !—ती विचारी दुबळी एतद्देशीय प्रजा कोणीकडे ! हल्लीं आमच्या लोकांस त्राण म्हटलें म्हणजे सात रुपयांवारी हडेलहपी

ठेवीन अशी त्यानें उमेद बाळगिली होती. नाहीं तर आमच्या परवांच्या राज-मूर्ति ! यमपुरीचा रस्ता धडक दररोज वाहतों आहे, आणि टेंपल साहेबांच्या व लिटन् साहेबांच्या इंग्लिस्तानच्या वजिरास तारा धूम चालल्या आहेत, कीं इकडे चोहोंकडे अबादानी आहे ! पुढील सुभाषितांत थोडा फरक केला असतां तें टेंपल साहेबांच्या मुंबापुरींतल्या पुतळ्याच्या चहुऱ्यावर किती उत्तम शोभेल बरें !—

वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराज सहोदर ।

त्वयि विन्यस्तभारोऽयं कृतांतः सुखमेधते ॥

करावी व आफगाणिस्थानांत थंडीनें कुडकुडून मरावें, पांच रुपयांवारी कुग्रामांत राहून गुराख्याचा धंदा करावा (आणि खबरदार पांचाचें सहा केलेत तर, पांच रुपये पंचप्राणांस हें त्रैराशिक का गैर आहे ?) किंवा खांद्यावर असूड टाकून बैलांच्या पाठीवर राहावें, आणि या आर्यभूमीचें विलेखन करून मेघराजानें जर कृपा केली तर प्रथमतः सरकारची पोतडी भरावी, राहिल्यासाहिल्यांत सावकारास फूल नाही फुलाची पाकळी वाहावी, आणि मग आपण खुशाल शानदार रागदारींत ' देवी श्रीविकटुरिया सार्वभौमिणी ' हीस कुडींत प्राण आहे तोंवर अत्यंत निष्ठापूर्वक आळवीत बसावें ! तेव्हां एकंदरींत पाहतां सुर्गांत व दुष्काळांत जें अंतर अगर जेवणांत व भुक्तेत जी तफावत, ती हल्लीं आमच्या राज्यकर्त्यांत व आमच्या राष्ट्रांत आहे !

५. आमच्या भाषेत म्हण आहे कीं, 'अन्नमय प्राण व प्राणमय पराक्रम.' या म्हणीपैकीं वरील कलमांत एका अवयवाचा विचार झाला; अथवा त्यांतच दोहोंचही विवेचन झालें असें म्हणायास हरकत नाही; कां कीं, पुढील प्रकार पहिल्यावरच सर्वथा अवलंबून राहणारा आहे. प्राणाला आधारभूत जें अन्न तेंच जर नाही, तर त्यावर ज्या पराक्रमाची इमारत त्याच्या उद्धवाची वार्ता कशाला हवी ? त्याप्रमाणेंच पराक्रमापासून निष्पन्न होणारी जी संपत्ति तिचीही कथा वरील मूलच्छेदन झाल्यानेंच आटपली म्हणून समजावें. ज्या विचार्यास निरंतर उदरनिर्वाहाची पंचाईत त्याच्या अंगीं हिंमत ती काय असणार ! त्यास केवळ उदरभरि होऊन ज्याच्या त्याच्यापार्शी तुकडा खात लोळणें जरूर हें उघडच आहे. आज साठ सत्तर वर्षे या देशांत सारखी स्वस्थता नांदल्यानें व परकी लोकांचा जारी अंमल इतका काळपावेतों सारखा चालल्यानें आमच्या लोकांची किती शोचनीय स्थिति होऊन गेली आहे बरें ! इंग्लिश इतिहासकार हिंदुस्थानांतील शांततेचा मोठा महिमा गात असतात, पण ही शांतता त्यांच्या राष्ट्रास कितीही हितावह झाली असली तरी आम्हांस ती अत्यंत अनिष्टप्रद झाली आहे यांत संशय नाही.^१ मोठ्या भरभराटींत असणाऱ्या स्वतंत्र राष्ट्रांसही चिरकालिक स्वस्थता अपायकारक होते; मग ज्या

१ आमच्या देशास इंग्रेज लोकांनीं केवळ हतवीर्य करून टाकून जी दुबळी आणली आहे तीस स्वस्थता हें नांव देऊन तिचा महिमा ते कसा गातात तो पहाः—“श्रीरंगपट्टणाच्या बाहेर एक मोठी थोरली निरुपयोगी मोडलेली तोफ [पान ६७ वर चालू]

दयाळू सरकाराची कदर इमल्याच्या खालच्या जमिनीपर्यंत, झाडावरच्या पानांपर्यंत, व जेवणांतल्या मिठापर्यंत, त्याच्या मगरमिठींत सांपडलेल्या बिचाऱ्या राष्ट्राची स्थिति तर काय सांगावी? हल्लींच्या काळचा मनुष्य आणि पन्नास वर्षांमागचा मनुष्य यांची जर परस्पर तुलना केली, तर त्यांत केवढे अंतर दिसून येते ! सध्यांचे जवान असले पढे आढळतात कीं, त्यांस कोस दोन कोस मजल करायाची असली, तरी सहसा गाडीवांचून व्हावयाचे नाही; तेच त्यांचे आजोबा वेळ पडल्यास तीस कोसांच्या मजलीलाही भीत नसत. हल्लींच्या तरुण विद्वानांस बचकभर भात असला कीं बस होतो, व शरीराचे असे मजबूत कीं, युनिवर्सिटीच्या झग्यासकट वेळेनुसार अल्लाद उडून जावयाचे; तीच बाजीराव साहेबांची सव्वा शेराची व मक्याच्या कणसांची आख्या सर्व-विश्रुतच आहे; व त्या वेळच्या शरीरसामर्थ्याचे मासले अद्यापही दृष्टीस पडत नाहीतसे नाही. मागला आयुर्दाय असा कीं, सवाई माधवरावाच्या बरोबर जनन झाल्याची निशाणी गजनीची कुंजी घातलेले एक भटजी येथे नुकते निवर्तले, व 'शतायुर्वै पुरुषः' या श्रुतीची भरपाई तिच्या

१ येथे शनवारांत एक भटजी. अठ्याणव वर्षांचे होऊन वारले. त्यांचा जन्म सवाई माधवराव ज्या दिवशीं पुरंदरावर जन्मले त्या दिवशीं झाला होता. वरील पेशव्याचा जन्म म्हणजे कोण आणीबाणीचा प्रसंग होता हें इतिहास-ज्ञांस, किंबहुना इकडील सामान्यजनांसही, विदित आहेच. तेव्हां त्या दिवशीं जेवढीं मुलें जनन पावलीं तेवढ्यांस सरकारांतून गजनीच्या कुंच्या वांटल्या गेल्या ! वरील मनुष्यानें महाराष्ट्र देशाचीं किती स्थित्यंतरे पाहिलीं म्हणायाची ! !

[पान ६६ वरून]

पडली आहे. मोठमोठाल्या तोफांच्या राशी पडल्या आहेत, त्यावर उगवलेल्या वेलांचीं हिरवींचार पानें व त्या गोळ्यांचा तांबडा लाल जंग दोन्ही एकत्र पाहिलीं असतां मोठी मौज दिसते. पुढे कधीं तोफेचा आवाज ऐकूं येणार नाही अशा वेळांचे एक मंगलदायक चिन्ह आहे ! ! ! ” (आमेन !)

[मॉरिसकृत हिंदुस्थानचा इतिहास]

दुसरा धन्यवाद एतद्देशीय ग्रंथकारांच्या मुखें ऐकाः—

“ अशी पेंढाऱ्यांची समाप्ति झाली. जें शेंकडों मनुष्यांस अनिर्वाच्य पीडा

जनकापासून चोपून घेणारी, एकादें दुसरें अधिकच पण कमी नाही, अशी मंडळी शेंकडों असे; पण आतां काय विचारतां ? विशी म्हणजे ऐन उमेद, (संसाराचा स्पर्शकाल !) तिशी म्हणजे मध्यम काल, व चाळिशी म्हणजे मोक्षकाल ! मग काय, कोणी गटारांत बाटलाचाईच्या मिठीसकट जे कलंडले ते त्याच अप्सरेसकट इंद्रभुवनाच्या वाटेला लागले; कोणी युनिवर्सिटीच्या पदव्या व पदकें यांचा हव्यास धरून व खडतर अभ्यास करून खासे विलायती वकील बनले, पण ती सनद जेव्हां लोकांतरीच्या कोर्टावर रुजू करून घ्यावी तेव्हां उपयोगी, त्याचप्रमाणेंच कोणी साहेबाराधनेच्या कामीं असे, काबाडकष्ट केले, कीं शेवटीं त्यांच्या पांढऱ्या पायापाशींच त्यांनीं राम म्हटला (अथवा छे छे ! राम नव्हे; परमेश्वर ऊर्फ अल्ला) ! याप्रमाणेंच पुरुषाच्या अंगीं अवश्य अपेक्षित असे जे शौर्यादि गुण त्यांचाही अलीकडे किती लोप होऊन गेला आहे हें सांगावयास नकोच. मार्गे सामान्य मनुष्याच्या अंगींही इतकी धमक होती कीं, येवढा राघोबादादा, पण त्यास रामशास्त्री यांनीं देहान्त प्रायश्चित्ताचा खडखडीत जबाब तोंडावर दिला; नाही तर आतांचे एकेक वीर महावीर ! साहेबबहादुर म्हणतात ना अमुक अमुक गोष्ट करावी म्हणून; ठीक आहे, आम्ही कांहीं साहेबांच्या बाहेर नाही ! आजपर्यंत ज्यांनीं आम्हांला भाकरी चारली, व ज्यांच्या कृपेनें आम्ही या अधिकारावर आलों आहों, त्यांच्याशीं का निमकहरामी करायची ! छे छे, असला मात्रा-गमनीपणा आम्हीं केला तर तो कोठें फेडूं ! आतां लोकांचे आम्ही मुक्त्यार म्हणवतों खरे, व आमच्या बेकुबीनें व लांगूलचालनानें एकंदर रयतेचें नुकसान होतें हेंही खरें; पण या गोष्टींचा विचार करण्याची आम्हांला काय

देणारे त्यांच्या नाशार्थ इंग्लिश सरकारनें इतका मोठा श्रम केला हें त्या सरकारास मोठें भूषण होय. राज्याकरितां युद्धे करण्याची चाल सर्वत्र आहे. आणि हिंदुस्थानांतील राजांनीं आपण स्वतः फौजेच्या हातून प्रजा लुटिल्याच्या आणि लुटारू बाळगल्याच्या कथा वर आल्या आहेत; परंतु लुटारू आणि हत्या करणारे ह्यांपासून प्रजेस सोडविण्याकरितां इतकें द्रव्य खर्चून श्रमानें युद्ध केल्याचें उदाहरण हें पहिलेंच आहे ! ” [जांभेकरकृत हिं० इ०]

जरूर आहे ? साहेब आमचे मायबाप, त्यांची आज्ञा आम्हांला शिरसावंद्य आहे, येवढी गोष्ट आम्हांला समजते ! असो; तर हा जो पोंचटपणा व दुबळेपणा अलीकडे आम्हांस इतका खिळून राहिला आहे तो कशामुळे बरे ? तर ह्यास वरील दीर्घकालिक स्वस्थता व सरकारची कदर हीच दोन कारणे होत यांत संशय नाही.

आतां वरील गोष्टींत इंग्रेज लोकांची व आमची तुलना करायची म्हटलें, म्हणजे जमीन व अस्मान किंवा रात्र आणि दिवस यांची तुलना करूं पाहण्यासारखें होय हें उघड आहे. आकाशपंथानें यदृच्छेनें गमन करणाऱ्या पक्षांत व दोन्ही पांख उपटून लोळागोळा करून टाकलेल्या पांखरांत जें अंतर तेंच इंग्लंडच्या लोकांत व आम्हांत आहे. इंग्लिश लोक आपणांस आज सार्वभौम म्हणवीत आहेत; व आमची स्थिति पाहिली तर ती गोष्ट (इसापनीतींतील खुळ्या मांजरांप्रमाणें) झाली आहे. त्यांनीं आपल्या खव्याची पंचाईत जशी वानराकडे नेमली, आणि त्या लबाडानें सारा तंट्या गमतीनें मिटवून भांडें पालथें घातलें, आणि सांगितलें कीं, मी तुमच्या तंट्याचें कारणच नाहीसें करून टाकलें, आतां खव्याबद्दल चुरमुरे खात मुकाट्यानें चालते व्हा म्हणजे झालें; त्याप्रमाणेंच आम्ही आपल्या भांडणांत परद्वीपस्थ लोकांस घालून 'धन्याला धत्तुरा आणि चाकराला मलिदा' अशी आपली स्थिति करून घेतली,^१ आतां येवढें बरें आहे, कीं आमचे राज्यकर्ते मागल्या इमाम-

१ वरील उल्लेख आमच्या वाचकांपैकीं कोणास कदाचित् मोठा भयंकर वाटेल. अशी कोणास भ्रांति पडल्यास त्यानें मेकाँले साहेबांचे पुढील प्रेमोद्गार वाचावे:—

“Dupleix was perfectly aware that the most easy and convenient way in which a European adventurer could exercise sovereignty in India, was to govern the motions, and to speak through the mouth of some glittering puppet dignified by the title of Nabob or Nizam. The arts both of war and policy, which a few years later were employed with such signal success by the English, were first understood and practised by this ingenious and aspiring Frenchman.”

दांडग्यांसारखे रानवट नाहीत, व सद्धर्माचा प्रकाश त्यांच्या अंतःकरणांत फांकला असल्यामुळे ते आम्हांवर नीतीनें^१ व दयेनें राज्य करीत आहेत; शिवाय आमचें सर्वस्व हस्तगत करून घेण्यांत त्यांचा स्तुत्य उद्देश येवढाच आहे, कीं आम्हीं जाणते होऊन आपली मालमत्ता वहिवाटण्याजोगे शहाणे व्हावें, म्हणजे त्यांची ईश्वरदत्त पालकता आटपली ! हा अमृतसिद्धियोग केव्हां यावयाचा असेल तो असो; पण हल्लीं तर आमची स्थिति फार शोचनीय झाली आहे. आम्ही आमच्या राज्यकर्त्यांच्या कच्छपीं लागून त्यांच्या उसन्या वैभवानें आपणास गौरवूं पाहत आहों, 'व आमचा हिंदुस्थानचा खजिना,' 'आमचें आफगाणिस्थानांत गेलेलें लष्कर,' वगैरे प्रयोग बेधडक करतो. पण वस्तुतः आमचें तें काय आतां उरलें आहे ? आम्हीं स्वतः तरी आपलें आपण आहों काय ? उद्यां जर रशियाची स्वारी हिंदुस्थानावर झाली, आणि पिन्हस् राजानें टारेन्टाईन् लोकांवर किंवा नेपोलियननें फ्रेंच लोकांवर जशी सत्ती केली तशी या राष्ट्रावर जर इंग्रजांनीं केली आणि हडेल् हप् करायला लावून लाख दोन लाख नवी फौज बनवली, तर आम्हांला झक मारीत घरांतून निघायाला नको काय ? सरकारनें सांगायाला दुष्काळ निवारणार्थः आणि खरोखरी पाहतां गिलच्यांच्या

"Those names once so an august and formidable, still remain. There is still a Nabob of the Carnatic, who lives on a pension allowed to him by the English out of the revenues of the province which his ancestors ruled. There is still a Nizam, whose capital is overawed by a British cantonment, and to whom a British resident gives, under the name of advice, commands which are not to be disputed. There is still a Mogul, who is permitted to play at holding courts and receiving petitions, but who had less power to help or hurt than the youngest civil servant of the Company."

Lord Clive.

१ नीतिमत्ता हा इंग्रजी राज्याचा जणूं काय अंगभूतच गुण हा सिद्धान्त पुष्कळांनीं गृहीत धरल्यासारखा दिसतो. मेकॉले साहेबांची पुढील घमंडी पहाः—

मुलखांतील गृध्रपंक्तीच्या तर्पणार्थ जी येथें उदीमपट्टी सुरू केली ती लोकांच्या विशांतले पैसे बेलाशक उपटण्याखेरीज दुसरें काय आहे ? वरील कर म्हणजे उद्योगीपणावर कर व आळशीपणाला बक्षीस असा नव्हे काय ? पिण्या चांभार जोडे चांगले शिवतो, अमुक अमुक न्हावी चांगली हजामत करतो, कीं सरकार धांवले त्याच्याकडे; टाक ज्यास्ती पट्टी, नाही तर तुझी अरी व घोकटी ठेवूं अडकवून ! अमक्या अमक्यानें ज्यास्त मेहनत करून आपला उदीम चांगल्या रंगरूपास आणला, कीं बसलाच जास्त बोजा त्याच्या पाठीवर ! एकूण या करापासून मुक्त कोण, तर जो चोहोंचा आंकडा ठोकून खुशाल घरीं बसेल तो, किंवा ब्रह्मदेवानें ज्याच्या कपाळावर 'ढ' हा राजमान्य शिक्का मारला असेल तो ! या अनर्थापेक्षां गायकवाडी खिचडी, शिंद्याचें लक्ष-भोजन, किंवा भटांची रमण्यांतली दक्षिणा हीं हजार वाट्यांनीं बरीं नव्हेत काय ? पण ते सर्व रानटी प्रकार, व ही सुधारलेली व प्रतिष्ठित पर्यतोहरता ! तर स्वातंत्र्य, पराक्रम, अभिमान, वगैरे गोष्टींत इंग्लंडांतील प्रजेची व येथील प्रजेची तुलना कशाला हवी ? नांवाला जरी दोन्ही राष्ट्रांतील मनुष्यसंख्या मलिका माअझमा विक्टोरिया साहेबांची अंकित आहे, तरी तिकडचा प्रकार वस्तुतः पाहतां येथच्या अगदीं उलट आहे. तिकडे मलिका माअझमा बाई-साहेबांचा मानमरातब जरी सारे लोक यथास्थितपणें ठेवतात, तरी त्याचा जितका भाग त्यांस स्वतःच्या गुणावरून मिळतो तितका त्यांच्या अधिकारावरून मिळत नाही. त्यांच्याच जागीं जर मेरी^१ सारखी एकादी कृत्या असती

" The only protection which the conquered could find was in the moderation, the clemency, the enlarged policy of the conquerors. That protection, at a period, they found. But at first English power came among them unaccompanied by English morality."

Warren Hastings.

१ मेरी ही एलिजाबेथ राणीची बहीण. दोघींचा धर्म अनुक्रमेंकरून क्याथलिक व प्रॉटेस्टंट हा होता. मेरीनें धर्माच्या बाबतींत काय कहर करून सोडला होता तो इतिहासांत विदित आहेच. याचें थोडेंसें स्वरूप पुढील उल्लेखावरून ध्यानांत येईल. मेरी बाईनें जी मंडळी जाळून मारली तिची याद इतिहासांत येणेंप्रमाणें आढळते: — ५ बिशप, २१ पाद्री, ८ गृहस्थ, ८४ व्यापारी, १०० शेतकरी, कुणबी वगैरे, ५५ बायका, आणि ४ पोरे !

तर याच प्रजेने तिची अवज्ञा तरी केली असती, किंवा तिला गादीवरून तरी काढले असते. बाकी इंग्लंडचा राज्याधिकार तेथील लोकांनी आणतां आणतां इतका संपुष्टांत आणून ठेविला आहे कीं, जसे देव देव्हान्यांत असतात व त्यांनीं पंचोपचार पूजा घ्यावी आणि मुक्ताव्यानें असावे, त्यासारखीच तेथील राजपदाची स्थिति आहे. लढाई किंवा तह करणे, कायदाकानू चालू करणे, कर बसवणे वगैरे सर्व गोष्टी मुख्यतः लोकांच्याच हातांत आहेत. महाराणी साहेबांनीं तयार झालेल्या कायद्यावर आपली राजकीय मुद्रा ठोकावी, व सालीना सहकुटुंब सहपरिवार अमुक अमुक पेन-शन घेत जावे, इतकीच व्यवस्था आहे. पण तोच प्रकार इकडे काय आहे तो पहा ! तिकडे लोकांचा काय तो अधिकार व राजाचा सरासरी कांहीं नाहीं; इकडे लोक म्हणजे गुराढोरांसमान व सरकार म्हणजे काय ते परब्रह्म ! बाकी इकडे तरी सोंगे सारीं आहेत, नाहींतशीं नाहीं. कायदे कौन्सिलांत मेबर आहेत; म्युनिसिपालिटींत लोकांचे मुक्त्यार आहेत, पुणे मुंबईच्या लोकांस ज्यूरी (पंच) हा अधिकार दिलेला आहे, नेटिव कारभारी आहेत, नेटिव सिविल सर्वेट होताहेत, कोणी येथून विलायतेस कोंवळ्या वयांत जाण्याची कंबर बांधील तर त्यास तिकडे सिविलियन होण्याची सोय ठेविली आहे. वर्तमान-पत्रांत लिहिण्याची मुभा आहे. सर्व कांहीं आहे. पण हे सर्व प्रकार म्हटले म्हणजे केवळ आपातरमणीय होत. तोंडाने नाहीं म्हणायाने ते हाताने नाहीं म्हणायाने किंवा न कर्त्याचा वार शनवार, यांतलीच एकंदर व्यवस्था ! वरील सभांतलीं मेबरें म्हटलीं म्हणजे म्हणतात ना,—खायाला अगडबंब आणि म्हणायाला मुखस्तंभ यांतलीच बहुतेक स्थिति; ज्यूरीचा अधिकार आहे, पण त्यावर हायकोर्टाची मखलाशी ठेवलेलीच आहे; नेटिव कारभारी आहेत, पण ते कोण ? वटोदरपुरस्थ भद्रदेशोद्भव शल्यमामा (यांनीं सारथ्यकर्म जसें बजावले, त्याप्रमाणेंच तद्देशोद्भव नरपुंगव) राज्यरूप शकटाची व्यवस्था करणार ! आणि करवीरस्थ आडनांवी बरवे ! सदरहूप्रमाणेंच नेटिव सिविल सर्वेट,—ते कोण ? खानबहादुरांचे बेटे अगर रावबहादुरांचे चिरंजीव; विलायतेची यात्रा करून सिविलियन होण्याचा रस्ता खुला आहे; पण ते होणार केव्हां तर लोणचें पापड बरोबर देऊन एकाद्या हौशानें आपल्या राजबिड्याचें उपनयन जेव्हां, मोक्षमूलर भट्टाचार्यांच्या करवीं टेम्सनदीच्या पवित्र तीर्थां कर-

विण्याचा संकल्प येथे सोडून ठेवावा तेव्हां; याप्रमाणेच वर्तमानपत्रांचे स्वातंत्र्य, कोणावर कोणत्या वेळेस काय गदा येईल याचा नेम म्हणून नाही ! सारांश, इंग्लंडांतील प्रजेचे स्वातंत्र्य स्वरोस्वरच्या जलप्रवाहाप्रमाणे आहे; आणि इकडे जी केसरी-हिंदची प्रजा आहे तिला मृगजलाचा लाभ करून दिलेला आहे. हे मृगजल अशा खुबीचे आहे, कीं जो दूरस्थ आहे त्यास अर्थातच ते थेट पाण्यासारखे वाटणार आहे, व वाटत आहे !

आतां विद्या, कला वगैरेच्या संबंधाने भरतखंडवासी लोकांत व श्वेत-द्विपीय राष्ट्रांत कितीसे अंतर आहे ते पाहूं. हे अंतर वरच्या साऱ्या अंतरा-प्रमाणेच स्पष्ट आहे. अमेरिकेंत प्रतिवर्षी नवीन विद्या व कला उदयास येत आहेत. आज काय नाद धरण्याची युक्ति सांपडली,—ती अशी कीं, अमक्या अमक्याने आज वक्तृत्व केले, किंवा अमकी अमकीने आज खूप शानदार आलाप घेनले, तर तेच बोलणे व तेच गाणे यंत्रावर धरून ठेवून पाहिजे तर न्यूफौंडलंड बेटांत सन २८८२ सालीं ऐकावे ? ? !—उद्यां काय मेघकन्या जी विद्युत् तिला वाहक करून अग्निरथाच्या जागीं विद्युद्रथ निघाला ! परवां काय सूर्यकिरणासच दूत करून 'मेघदूता'वर ताण केली ! याप्रमाणे पाश्चात्यांच्या बुद्धिसागराचे एकेक तरंग मेघमंडळावरही जाऊन आदळताहेत ! आमच्या देशांत पाहावे तों नव्या विद्या व कला तर राहिल्याच पण हजारों वर्षे ज्यांची येथे वस्ती झाली त्या सुद्धां बिचाऱ्या निराश्रित होतसात्या विगलित होऊं पाहताहेत, व कित्येक तर झाल्या सुद्धां ! दवलता-बाजीच्या जागीं फूल्स्क्वाप आला. आंबव्याच्या जागीं साटीण आली, कषायांच्या जागीं विलायती रस आले, 'हर हर'च्या जागीं 'हडेल हप्' येऊन बसले, शालजोडीच्या जागीं गौन आला, याप्रमाणे क्रमाक्रमाने एकेक आदेश होत गेले. नाही म्हणायला अद्याप एक मात्र राहिले आहे, कीं श्राद्धपक्ष चालवायला हीं जुनीं भट्टे जीं येतात, त्यापेक्षां भट्टमोक्षमूलर यांचे छात्र किंवा बोधलिंगाचार्यांचे अंतेवासी यांस अद्याप इकडे कोणी टपालांतून मागवीत नाहीं !! असो; तर ही स्थितीही अत्यंत लज्जास्पद व भयप्रद होय. आजपर्यंत या देशावरच काय पण पृथ्वींतल्या साऱ्या देशांवर परकी लोकांचे अंमल गाजलेले आहेत. पण सध्यां आमच्या येथे जी स्थिति दृष्टिगोचर होत आहे तिची तोड कोठेही सांपडायची नाही. येवढे रोमन लोकांचे हजार

दोन हजार वर्षे चाललेलें साम्राज्य; पण काबीज केलेल्या मुलखांवर एकेक प्रोक्कॉन्सल् (मामलेदार) रोम शहरांतून जात असे व त्यांच्या बंदोबस्ताकरितां फौजफाटा ठेवलेला असे, येवढी काय ती परकी अमलाची निशाणी; चाकी सारी व्यवस्था ज्या त्या देशाच्या रिवाजाप्रमाणेंच बिनहरकत चालत असे. मूळचीच राज्यपद्धति, मूळचाच धर्म, मूळचेच रीतरिवाज, असा चोहोंकडे प्रकार असून जसा घोड्याचा लगाम मात्र हातांत असावा त्याप्रमाणें केवळ राज्यसूत्र रोमकपत्तनस्थ राज्यधुरंधरांकडे असे. असा संप्रदाय होता म्हणूनच येवढें पृथ्वीचें राज्य एका शहरांतील लोक वहिवाटीत होते. आणि तें किती काळपावेतों, तर दीड दोन हजार वर्षे ! बरें, येवढ्या विस्तीर्ण छायेखालीं असणारीं राष्ट्रे सावटानें जसे रोपडे बिघडतात त्याप्रमाणें दुरवस्थेस पोचलीं कीं काय ? हे, दिवसेंदिवस त्यांच्या राज्यकर्त्यांची सुधारणा त्यांच्याठायीं मुरून ते हळूहळू त्यांच्याच पदवीला येऊन पोचले. हल्लीं येवढालीं प्रबळ राष्ट्रे युरोपांत झालीं आहेत, हीं सर्व वरील अस्तंगत साम्राज्यांचीं अपत्येच म्हटलीं असतां चालतील. तर अशा रुमच्या बादशाहीची गोष्ट होती. या बादशाहीचें ऐश्वर्य पुढें ईश्वरसत्तेनें अरबस्थानांत व तार्तरांत वनपशूंप्रमाणें हिंडणाऱ्या राष्ट्रांस प्राप्त झालें. त्यांची इमामशाही जशी लांबलांबच्या मुलखावर गाजली व अजूनही गाजत आहे, त्याप्रमाणेंच येथेही गाजली. पण त्यांच्या तरी राज्यव्यवस्थेचा प्रकार वरच्यासारखाच. मेकॉले, मॉरिस वगैरे सत्यालापी व दुराग्रही मंडळींची बडबड कांहींही असो; पण अलीकडे ही गोष्ट सर्वास महशूर आहे, कीं मागली मोगलशाही हल्लींच्या इंग्रेजशाहीपेक्षां शतपट बरी. ज्या राज्यांत ब्राह्मण दिवाणगिरींच्या कामावर असत व रजपुत सेनापति असत ते कोणीकडे आणि ज्यांत प्रीवी इन्स्पेक्टरपर्यंत सुद्धां गोण्यावांचून चालायानें नाहीं व ब्राह्मण म्हणजे कवडीचा माल ठरलेले, असले सध्यांचें सुधारलेलें सद्धर्मी व न्यायाचें आगर म्हणविणारें पाश्चात्य साम्राज्य कोणीकडे ! या गोण्या बादशाहीची जिकडे जिकडे स्वारी फिरली आहे तेथें तेथें तिजबरोबर खराटा फिरत चालला आहे. आमचे नामधारी पातालवासी इंडियन लोक यांच्यावर तर पवित्र आत्म्याची झडप पहिल्या तडाख्यास बसून त्यांस अमेरिकेंतून धुवून काढले. आमच्या इकडे तरी दिवसेंदिवस तोच प्रकार होऊं पाहात आहे. इंग्रेजी काव्याखालीं आमचे स्वातंत्र्य नष्ट झालें. कायद्या-

खाली आम्ही कफळक होऊन बसलों, पाद्रीसाहेबास पुढे करून आम्हांस प्रभूच्या कोंडवाड्यांत नेऊन गुदरण्याचे प्रयत्न दीर्घकाल चालू आहेतच, मॅचेस्टरच्या वगैरे यंत्रांत तेथील वाणिज्याचा चुराडा झालाच आणि एकंदर विद्या व कला याही लुप्त होऊन जाऊन इंग्रजी बादशाहीची मगरमिठी आम्हांस पक्की बसण्याचा समय दिसत आहे !

तेव्हां एकंदरीत पाहतां तूर्त आम्ही आकाबाईच्या फेऱ्यांत पुरे सांपडलों आहों असें म्हणायास हरकत नाही. जिकडे जिकडे दृष्टि फेंकावी तिकडे-तिकडे आनंदीआनंदच हल्लीं नजरेस येत आहे. कोणत्याही बाजूनें आम्ही धड राहिलों आहोंत असें नाही. निवळ रानटी राष्ट्रांची स्थिति एका अंशानें चांगली असते तसें आमचें नाही; किंवा सुधारलेल्यांत हल्लीं जीं प्रमुख होऊन बसली आहेत, त्यांस ज्या सोई असतात त्याही आम्हांत नाहीत. आम्ही धड ना विद्वान, ना सुधारलेले, ना रानटी, ना अविद्वान, ना स्वतंत्र, ना परतंत्र, ना हिंदु, ना ख्रिस्ती, ना आर्य, ना म्लेंच्छ अशा कांहीं विलक्षण कचाटींत येऊन सध्यां येऊन पडलों आहों. या महागर्तेतून काढून आम्हांस कोण ईश्वराचे घरचा लाल पुनः मार्गास लावील तो लावो ! आमेच इमाम बंधु अफगाण लोक किंवा आफ्रिकावासी झुलू लोक यांच्यांत आजच्या घटकेस इतकी तरी तरतरी आहे कीं, आपापसांत भाडूं, लढूं, एकमेकांच्या उरावर बसूं, काय पाहिजे तें करूं, पण शेजारचे कोणी शेकोजी बळेंच कोणी दिंडींतून घुसून आमच्या घरांत येऊन लांडे कारभार करायला लागले, कीं तें बिलकूल आम्हांला खपायाचें नाही असें त्यांच्यापैकीं प्रत्येक व्यक्तीला वाटत आहे. काफर म्हटला, कीं तत्क्षणीं घरदार सोडून देऊन त्याच्याशीं सामन्याला जाऊन उभें रहावें ही जबरदस्त गोष्ट वरील राष्ट्रांच्या जणों काय हाडीं खिळलेली आहे. पण आमच्या येथला प्रकार याच्या अगदीं उलट; आमच्या अंगीं येशूनें उपदेशिलेली शांति ओतप्रद भरलेली आहे. काफर सोडून महाकाफर कां येईना; आम्हांला त्याची कांहींच क्षिति नाही. विलायतेंतल्या लोकांनीं चार हजार कोसांवरून आमच्या नांवानें × × × करावा “ कीं, अरे, तुमची चमडी जाण्याची वेळ आली तरी तुम्ही कांहीं हूं कां चूं करीत नाही, तुम्ही तरीभले निगरगट्ट बुवा;’ पण आम्हांला काय त्याची लाज आहे ? टॅपल साहेब लाखों प्रेतांचा ढीग केसरी-हिंदच्या पुढें मांडून आपल्या देशीं चालले ना, आमचें त्यांना मानपत्र आहेच; राव बर्वें आपल्या यजमानास

“क्लीबे च पतिते पतौ” या पाराशरस्मृतीत घालून आपलें पौरुष गाजवूं पाहाताहेत ना; ठीक आहे, त्यांची तुतारी आम्ही पत्करलीच ! बाणेदार महाराजांला खुळा ठरवून त्याची “वाट लाविली” आणि एकादें मेषपात्रसें पोर पाहून यजमानिणीच्या मांडीवर दिलें कीं, मग झाली पुनः आयुर्मर्यादेपर्यंत चंगळ सुरू, अशा वेळीं रावबहादूर लहानसा तुकडा तर आपल्या तोंडावर टाकतील, येवढाच समाचार आपल्याला बसं झाला ! तर एका तऱ्हेनें पाहतां रानवटपणाच्या स्थितीतला जो अनावर आवेश तो सर्व नाहींसा होऊन आम्ही केवळ प्रेतवत् होऊन राहिलों आहों. बरें, दुसऱ्या बाजूनें पाहतां सुधारलेल्या लोकांची बडी अक्कल व कर्तृत्व हें जर पाहावें तर तेंही पण आमच्या अंगीं आलेलें नाहीं. आमचें ज्ञान म्हणजे इंग्रजांचे उष्टेमाष्टे विचार, आमची सुधारणा म्हणजे त्यांचे बालिश अनुकरण, आमचें कर्तृत्व म्हटलें म्हणजे पार्लमेंटच्या जागीं सार्वजनिक सभा, सेंटपॉल चर्चच्या जागीं प्रार्थना-मांदिर, व क्रिकेटच्या जागीं क्रीडाभुवन ! एतावता “इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः” या म्हणीप्रमाणें आमच्यांत धड आमचें मूळचें तत्त्वच राहिलें नाहीं, व आमच्या पाश्चात्यबंधूंच्या समागमें करून नवें पाणी आम्हांस दृष्टीस पडूं लागावें तेंही अजून तर आलें नाहीं. मग पुढें आमचें हें तारुं कोणच्या थडीला लागणार आहे तें परमेश्वर जाणे !

अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरत्नीयसि दृश्यते गुणः^१

“किरातार्जुनीय”

अंक ८२-(१) प्रस्तुतच्या अंकाचा विषय (२) आमच्या देशाच्या अपायार्चीं कारणें (३) देश सुधारण्यास हिंदु धर्म बाधक आहे काय ? (४) आमच्या दैन्यास बालविवाह कारण काय ? (५) जुने प्रचार सुधारणुकीस कितपत बाधक आहेत. (६) बड्या मंडळींनीं प्रस्तुत विपत्तीविषयीं ठरविलेलीं निदानें.

(१) मागील अंकांत सांप्रतच्या लोकस्थितीचें निरूपण केलें आहे. आतां

१ जरी जलाल औषध हें थोडकें असलें तरी त्यांत पुष्कळ गुण दृष्टीस पडतो.

या पुढे तिची उपपत्ति करून सध्यांच्या दुर्दशेच्या निवारणार्थ काय काय केले पाहिजे याविषयी विचार करावयाचा.

(२) सदरील विषयावर आजपर्यंत पुष्कळ विचार झालेला आहे हे येथे सांगितले पाहिजे असे नाही. इंग्रजी विद्येचा इकडे प्रचार व्हावयाला लागून लोकांचे ठायी नवी विचारशक्ति जेव्हा जागृत झाली व आपला देश, आपले रीतिरिवाज, आपला धर्म वगैरे विषयांवर त्यांनी विवेचन करण्यास जेव्हा आरंभ केला तेव्हा अर्थातच आपल्या राष्ट्रांची हाल-हवाल व इतरांची हालहवाल, आपली विद्यमान कालची स्थिति व पूर्वीच्या कालांतराची स्थिति या सर्व गोष्टींच्यासंबंधाने आमच्या विद्वान मंडळीत चर्चा होऊन ती आजपर्यंतही चालूच आहे. बहुश्रुत व विचारशील अशी चार मंडळी एकत्र जुळली असता सदरील विषयांच्यासंबंधाने कांहीं ना कांहीं तरी ऊहापोह झाल्याशिवाय राहतच नाही. कां की हा विषय ज्याच्या त्याच्या दृष्टीसमोर जिकडे तिकडे आहेच. जोवर कोणी मनुष्य आरोग्ययुक्त व स्वस्थ असते तोवर त्यांच्यासंबंधाची विचारपूस करण्याचे कांहीं कारण नसते; पण वरील दोन्ही स्थिति नाहीशा झाल्या असता तिच्यासंबंधाने पृच्छा उत्पन्न होणारी आहे. मग हे जर एका व्यक्तीविषयी पाहतां खरे आहे तर अवघ्या राष्ट्राची सर्वपरी दैन्यावस्था दृष्टीस पडते तिच्यासंबंधाने हजारोंजणांचे हजारों विचार निघणार आहेत: हे कशाला सांगायला पाहिजे ?

आतां वरील अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर आजपर्यंत काय काय कोट्या निघाल्या आहेत त्या अगोदर दाखल करून त्यांतील तथ्यातथ्याचा निर्णय करूं.

वरील कोट्या अनंत आहेत. कोणी म्हणतात, आमच्यांत मूर्तिपूजेचे बंड शिरले हे आमच्या देशाच्या अपायास कारण झाले; तेव्हा गिझनी महंमदाचे व्रत जेव्हा येथे जारीने चालू होईल व तेहेतीस कोटी देवांची खाशी कत्तल उडेल तेव्हा या हिंदुस्थानाला बरे वाटायला लागेल ! कोणी म्हणतात, जाति-भेद हा समंध मनूच्या कारकीर्दीपासून आमच्या बोकांडी बसला आहे, तर श्रीमत्परमहंसांच्या 'जुक्ती'चे किंवा जोतिबांच्या 'गुलामगिरी'चे साह्य घेऊन जेव्हा संपाद्यासारख्या साऱ्या देशभर 'सबगोलंकार' करून टाकावा व मिस्टर लिट्लडेल आणि मिस् अनुवाई (Anne) यांच्यासारखे गांधर्व-विवाह लाखो-गणती करून घ्यावे तेव्हाच आमची ऋषींच्या कारकीर्दीतील सुधारणा आमची

आम्हांला पुनः परत मिळेल ! कोणी म्हणतात वैधव्यदर्शेत ब्रह्मचर्याने राहावे हे जे खूळ आमच्या जुन्या टोणप्यांनी एतदेशीय स्त्रियांस लावून दिले आहे ते पायाखाली तुडवून टाकून जॉन्सन्च्या यजमानणीने चाळीस वर्षांच्या ऐन उमरींत पोराबाळांसकट इटालियन् सारंग्याशी पाट लावला व साऱ्या इंग्लंडची छी थू मार्गे टाकून देऊन आपल्या नव्या सासरी जसा मुकाट्याने पळ काढला किंवा स्कॉटलंडच्या राणीसाहेबांनी लागोपाठ तीन-चार नवरे केले, तशी जेव्हां बहार सुरू होईल तेव्हां इकडे बावनकशी कोरी करकरीत सुधारणा अवतीर्ण होईल ! कोणी म्हणतात, वनपशूप्रमाणे झाडपाला व कणसे खाणे व भिकारड्यासारखे नुसते पाणी पिणे हे सोडून देऊन 'वत्स तरी मडमायिता [उत्तरामचरित्राच्या चवथ्या अंकाचा विष्कंभक पहा.] हा जुन्या ऋषींचा पवित्र आचार जेव्हां मात्क्यान सुरू होईल व बाटला-बाईच्या गळ्यांत मिठी मारून जेव्हां आम्ही गटारांत लोळू (कोलंडू) लागू तेव्हां आमच्या अंगांत असा जोर येईल की, इंग्रजांशी किंवा रशियनांशी टक्कर द्यावयाला आम्ही तयार होऊ ! याप्रमाणे एक ना दोन-शेंकडो कोट्या आमच्या वाचकांपैकी पुष्कळांनी जातीने ऐकल्याही असतील.

आतां वरील साऱ्या कोट्यांचा यथास्थितपणे विचार करणे हे किती आवश्यक आहे हे बहुधा कोणासही उघड दिसणारे आहे. त्यांतील कित्येक तर इतक्या असंमजसतेच्या आहेत, की त्या नुसत्या नमूद केल्या, की पुरे-तेच त्यांचे खंडन होय ! बाकीच्यांत तरी प्रायः अज्ञानाचा व दुराग्रहाचा इतका अंश मिसळलेला आढळतो, की थोडासा विचार केला असता त्यांचा शुष्कपणा बहुधा कोणाच्याही लक्षांत आल्यावांचून राहावयाचा नाही. शिवाय यापूर्वी अनेक वेळां वरच्यापैकी कित्येक कोट्यांचा या पुस्तकांत प्रसंगोपात्त विचार झालेलाही आहे. यास्तव पूर्वोक्त कोटिक्रमांतला मुख्यांश मात्र ग्रहण करून त्यावर येथे विवेचन करूं म्हणजे बस होईल.

३. प्रस्तुतच्या राष्ट्रदर्शेची एक मोठी उपपत्ति आजपर्यंत काय करण्यांत आली आहे ती सर्वांस माहीत आहे. ती ही की, आमचा धर्म फार खराब झाला आहे. याच्या पार्शी आज इतक्या खराबीस आम्ही आलों. तेव्हां याचा जेव्हां समूळ उच्छेद होईल तेव्हां आमच्या दृष्टीस चांगले दिवस पडतील ! ही समजूत आमच्या पंडितजनांत इतकी दृढपणे रिवळून

बसलेली आहे की, ती बहुधा प्रत्येकाच्या भाषणांत व लेखांत आढळत आली आहे; शिवाय हिंदुस्थानचा हा महारोग नाहीसा करून टाकून त्याची रक्त-शुद्धि करण्याकरितां व त्यास पुनः सुदृढ करण्याकरितां मार्गील मंडळीनें आजपर्यंत सद्धर्मस्थापनेकरितांही केवढाले प्रयत्न केले आहेत ते आज सर्व-प्रसिद्धच आहेत. पन्नास वर्षांपूर्वीचा ब्रह्मसमाज, वीस वर्षांपूर्वीचा प्रार्थना-समाज, शिवाय माजी होऊन बसलेले किंवा मधे मधे होणारे आर्यसमाज, सत्यशोधक समाज, वगैरे हे सर्व कोणास ऐकून तरी माहीत नाहीत ? तर आतां या पहिल्या जबरदस्त कोटिक्रमाविषयीं विचार करूं.

हिंदुधर्माविषयीं हा येवढा तिरस्कार आमचे ठायीं आजपर्यंत कां बाणून राहिला आहे याचा जर विचार केला तर त्याचीं दोन मोठीं कारणें दिसतात. एक कारण मिशनरी मंडळी व दुसरें आमचें आत्मविषयक अज्ञान. पाद्री मंडळाचा पहिल्यापासूनचा बाणा तर जगजाहीर आहेच, कीं दुसरा धर्म म्हटला, कीं तो हाणून पाडावयाचा. त्यांच्या बुद्धीनें ईश्वरज्ञानाचा, नीतीचा व एकंदर ज्ञानाचा गड्डा काय तो पवित्र शास्त्रांत आकाशांतील देवबापानें सांठवून ठेविला आहे. तेव्हां बौद्ध, मुसलमान, हिंदु वगैरे चटसारे धर्म हे ईश्वरज्ञान, अनीति व अज्ञान यांनीं ओतप्रत भरलेले आहेत व यास्तव त्याचा जेवढा विध्वंस होईल तेवढा जगास हितावह ही समजूत वरील पवित्र मंडळीच्या डोक्यांत अगदीं ठाम बसून गेली आहे. वस्तुतः पाहतां वरच्याइतका मूर्खपणाचा समज फारच थोडा आढळेल. विला-यतेंत व एकंदर युरोपांत ख्रिस्ती धर्माची उत्तरोत्तर प्रतिष्ठा वाढत चालली आहे किंवा कमी होत आहे हें कोणाही विद्वान व शोधक मनुष्यास सांगण्याची आज गरज उरली नाही. पण मुख्य तळावर येवढा भडिमार सुरू आहे व तो दिवसेंदिवस अगदीं अंगाशीं येऊन लगटतो आहे या गोष्टीकडे कानाडोळा करून विलायतेच्या प्रेषितमंडळीनें या देशावर धाड घातली आहे; वस्तुतः पाहतां वरील दूषणपरिणाम फारसा सिद्धीस जाऊं नये; कां की, ख्रिस्ती धर्माची बळकटी व त्या लोकांची नीति वगैरे जगजाहीर आहेत, पण स्वतःविषयीं अज्ञान व दुसन्याविषयीं अयथार्थ बुद्धि ही असली म्हणजे मनाचा हवा ता ग्रह बनण्यास उशीर नाही आजपर्यंत आमच्या लोकांच्या मनानें ही समजूत बळकट धरलेली होती व अजूनही ती केवळ ढळली आहे असें नाही, कीं साहेब-

प्रणीत ग्रंथ म्हटला की, तो केवळ वेदवचन व साहेबांचे भाषण म्हटलें म्हणजे त्यांत असत्यतेचा म्हणून शिरकावच व्हावयाचा नाही. ज्या लोकांनी पुराणांतरी ऐकलेल्या गोष्टींची प्रचीति सर्वास आणून दिली, येवढे ज्यांचे बुद्धिवैभव त्यांचे मत अयथार्थ असेल तरी कसे ! या मतिभ्रमावरूनच आजपर्यंत मेकालेसाहेबां-सारख्यांचे ग्रंथप्रामाण्य व रे. विल्सन सारख्यांचे वचनप्रामाण्य सर्वांना गृहीत. वस्तुतः पाहतां वरील पंडितशिरोमणींस आमच्यासंबंधाची माहिती असण्याचा काय संभव आहे बरे ? पण ही कल्पनाच अगोदर कोणाच्या डोक्यांत उतरेल तर सगळी पुढील गोष्ट ! तर आजपर्यंत आमच्या पुरातन धर्माच्यासंबंधाने व आचारविचाराच्या संबंधाने जे जे अभिप्राय प्रकट झाले आहेत ते सर्व वरील मासल्याचे होत; म्हणजे परद्वीपस्थ व परधर्मी लोकांनी अज्ञानास्तव व दुराग्रहास्तव जीं मते ठोकून दिलीं त्यांचा तो अनुवाद होय.

वरील स्थिति आजपर्यंत चालत आली तें ठीकच झालें; त्यांच्याचून आम्हांला गतीच नव्हती. पण वरील मिथेपणा व परमतावलंबन हें टाकून देऊन स्वतःच्या विवेचनशक्तीचा स्वतंत्रपणें उपयोग करून काय ठरतें तें पाहण्याचे आज दिवस आले आहेत. आज पांच पंचवीस वर्षांत एतद्देशीय विद्यांचाही संस्कार आम्हांस बराच घडल्यामुळे आतां वरील “पारंग्याची वाहिले” कांठावर ठेवून भर धारेंत उडी शोकली असतांही चालेल असें आम्हांस वाटतें तर आतां केवळ स्वतंत्र रीतीनें प्रस्तुत विषयाचा विचार करूं.

आमची सुधारणा होण्यास हिंदु धर्म हा प्रतिबंधक होय असें जे म्हणतात त्यांस आम्ही असें विचारतो की, प्राचीन काळीं जी आमची सुधारणा झाली असून गाजत होती तिच्या वेळेस धर्म होता की नाही ? मग त्या वेळेस तो तीस कसा आडवा आला नाही बरे ! ‘ऋषींच्या फारकीर्दीत जर सुधारणेचा कळस झाला होता, तर त्याच ऋषींचीं वचनें आज आम्ही पाळीत आहोंत; मग प्राचीन व अर्वाचीन काळांत येवढा विपर्यास दृष्टीस कां पडावा ? त्याप्रमाणेंच असाही चमत्कार आढळतो की, मूर्तिपूजादि प्रकार जे सुधारणेस अत्यंत विरुद्ध मानलेले ते सर्व प्राचीन राष्ट्रांतून तर जारीनें सुरू होते. मिसर, ग्रीस, रोम वगैरे ठिकाणें म्हणचे मूर्तिपूजेची केवळ आगरे होती; आणि असें असतां वरील राष्ट्रें उन्नतीच्या शिखराला चढलीं. एडनबागेमध्ये आमच्या आदिजनकानें व आदिजननीनें झाडाचें फळ खाल्लें, त्यामुळे आकाशांतील बाप

कोपायमान होऊन त्याने साऱ्या मनुष्यजातीला शाप दिला. पुढे त्याचा एकुलता एक पुत्र हमीदार होऊन भूलोकांवर आला व त्यास देवाच्या लाडक्या लोकांनीं हाल करून मारलें, तेव्हां त्याच्या पवित्र रत्नानें^१ सारी मानव-जाती परिपूत झाली, वगैरे जीं पवित्र धर्माचीं सुधारणामूलभूततत्वे तीं मिसरो मनोरे बांधणारांस व जगद्विजय करणाऱ्या शिकंदराच्या किंवा सीजराच्या शिपायांस बिलकूल माहीत नव्हतीं. तसेंच दुसऱ्या पक्षीं असेही आढळतें, कीं पवित्र शास्त्राचा प्रसाद ज्यास मिळतो त्याच्या अंगीं कांहीं अद्भुत संचार झालेला बिलकूल दृष्टीस पडत नाही. यास मोठें उदाहरण आमचे माजी धर्मबंधु गोमांतकी लोक यांचे आहे. तेथे पोपसाहेबांचे पवित्र प्रोक्षण साऱ्यांच्या डोक्यांवरून झलें असतां त्या जलबिंदूंचा प्रभाव आज तीन चारशे वर्षांत तर कांहींच नजरेस आला नाही. देवीच्या किंवा खंडोबाच्या पाया पडत असतां जी गोवेकरांची स्थिति होती तीच किंवा त्याहूनही वाईट आज झाली आहे. मग गेल्या तीन चार शतकांत येशूची व माखा देवीची भक्ति त्यांस फलद्रूप कां बरे झाली नाही ? तेव्हां दोन्ही बाजूंनीं पाहतां वरील सिद्धान्ताचा जम कांहींच बसत नाही.

आतां प्रस्तुत विषयाचा स्वरूपतःच जर विचार केला, तर तिक्कडूनही

१ वरील शब्दांचा अर्थ आमच्या मराठी वाचकांस तर मुळींच कळायचा नाही, यास्तव त्यावर थोडेसे व्याख्यान करणें इष्ट आहे. ख्रिस्ती धर्मांत येशूला 'अजापुत्र' अशी संज्ञा आहे; याचा अर्थ असा कीं, देवतांच्या प्रसादार्थ पशूंचे आलभन करण्याचा जसा सर्व प्राचीन राष्ट्रांतून सांप्रदाय होता, त्याप्रमाणेंच वरील देवपुत्राचें ऊर्फ अजापुत्राचें आकाशांतील बापाच्या कोपशांत्यर्थ हनन झालें. तेणेंकरून देवबापा खूष होऊन त्यानें असे शुभवर्तमान चोहों-कडे पिटविलें कीं, जो आमच्या एकुलत्या एक पुत्रावर विश्वास ठेवील तो वरील महायक्षाच्या पुण्याईनें पावन होत्साता स्वर्लोकीं अक्षय्य सुख पावेल; व जे विश्वास ठेवणार नाहीत त्यांस आम्ही अक्षय्यनरकांत लोटून देऊं. ख्रिस्ती धर्माचे जगद्गुरु पोपसाहेब यांनीं वरील यज्ञाचा पेटंट (मालकी हक्क) सारा आपणाकडे ठेवून ते पाहिजे त्यास स्वर्गलोकीचें तिकीट देत असतात हें इतिहासप्रसिद्धच आहे.

आमची तर अशी समजूत आजपर्यंत झाली आहे की, हवी तितकी सुधारणा होण्यास सध्यांचा हिंदु धर्म बाधक आहे असें नाही. पहा की सिंधुनदीच्या उलंडवनाची एतद्देशीयांस मनाई आहे अशी जरी समजूत आजपर्यंत चालत आली आहे तरी ज्या शिपायांनी १८०७ व १८५७ साली यःकश्चित् कारणा-
करितां येवढालीं बंडे केलीं तेच अफगाणिस्थानांत, इराणांत, माल्टा बेटांत मुकाट्यानें जाऊन आले कीं नाहीं ? भर पेशवाईत राघोबादादाचा वकील बर्कच्या बंगल्याशेजारीं उतरून तेथें इंग्रजी सूर्याला अर्घ्यप्रदान करीत होता कीं नाहीं ? त्याप्रमाणेंच परवां कांहीं मंडळी खुद्द श्रीनीं पावन करून घेतलीं कीं नाहीं ? पेशव्यांनीं थेट अटकेपर्यंत ज्या भराच्या मारल्या त्या स्नानसंध्या अंतरायाची नाहीं असा आग्रह करून व “न नीचो यवनात्परः” हीं महावचनें उराशीं बाळगून मारल्या काय ? थोरले माधवरावसाहेब जपजाप्यनिमग्न होऊन रामशास्त्रीबोवांचा जरासा खोळंबा झाला असतां त्या महाब्राह्मणानें खुद्द राजश्रींस काय उत्तर केलें बरें ? मग या सर्व गोष्टींवरून पाहतां आमच्या धर्माच्यासंबंधानें जी आजपर्यंत हाकाटी चालली आहे ती पोक्कळ आहे असें सिद्ध होत नाहीं काय ? तुमचा धर्म वेडगळ व गैरसोईचा आहे म्हणून परम सोज्ज्वल व अघळपघळ सोईचा असा गाण्याबजावण्याचा व डोळे मिटण्याचा धर्म आम्ही तुम्हांस लावून देतो, व तुमच्या लग्नाच्या चाली अगदीं अप्रयोजक आहेत यास्तव धरा एका हीनजाति विद्वानाला आणि सुशिक्षित ब्राह्मण विधवेला आणि द्या त्यांच्या पदराला गांठ. याप्रमाणें तुमच्यांत दुहेरी तिहीरी सुधारणा आम्ही करून देतो, किंवा उठली एक हिंदु लेडी व पडली एका टोपड्याच्या गळ्यांत, याप्रमाणें झोटिंगपाच्छाई न करतां पूर्वक्रमास अनुसरून जर आमची विद्वान व लोकहितेच्छु म्हण-
विणारी मंडळी क्रमाक्रमानें सुधारणा करण्यास प्रवृत्त झाली असती तर फार बरें झालें असतें असें आम्हांस वाटतें. तसेंच हिंदु धर्माच्या आड वरचेवर लपून आपला कमकुवतपणा झाकण्यास जें आमच्या पुढारी मंडळीस आज-
पर्यंत फावलें तेंही फावलें नसतें !

४. आमच्या देशाचें दैन्य प्राप्त होण्याची दुसरी एक मोठी उपपत्ति पुष्कळ पंडितांच्या तोंडून अशी येते की, आमच्यांत बालविवाह शास्त्रोक्त आहे हें आम्ही दुर्बल होण्यास कारण झालें आहे. या उपपत्तीचीही अशी मजा आहे

की, ती मागील काळास बिल्कूल लागू पडत नाही. जर बालविवाह हा आमच्या नाशास कारण, तर या कारणाचें कार्य आजपर्यंत कां बरें प्रत्ययास आलें नाहीं ? निदान तीन हजार वर्षे वरील प्रचार येथें सुरू असला पाहिजे; मग त्याची हाकाटी गेल्या पांच पन्नास वर्षांतच कां कार्नी यावीं बरें ? आमचे आज-पणजे वगैरे मंडळी जी येवढी सुदृढ असे तीस वरील विवाह कसा बरें बाधक झाला नाहीं ? युरोपांत ज्याप्रमाणें वीस वर्षांच्या किंवा याहूनही अधिक उमरीच्या कुमारींचा विवाह होतो व पुरुषांचेही सदरहूप्रमाणें, तसा प्रकार इकडे पूर्वी चालूं होता कीं काय ? आमचे आजपणजे नुकते नुकते साऱ्या हिंदुस्थानभर धुमश्चक्री करीत असतां आम्ही एक दोन पिढ्यांत वाऱ्याशीं भांडायाजोगे जे झालों याचें अपेश बालविवाहावर कसें देतां येईल ? शिवाय ज्या ब्राह्मणेतर जातीस “ अष्टवर्षा भवेत् कन्या ” हें सूत्र लागू नाहीं, त्यांच्यांत तरी आज पहिल्याइतका जोम आढळतो काय ? तेव्हां सर्व गोष्टींचा विचार करतां वरील उपपत्तींतही ‘जुत्ती’ चा फारसा अंश उरत नाहीं.

५. याप्रमाणेंच जातिभेद, स्त्री-शिक्षण वगैरे विषयांच्यासंबंधानें जेवढ्या कोट्या आजपर्यंत पुढें आल्या आहेत त्या सर्वांची व्यवस्था लागते. आमचेच पंडित इंग्रेज ग्रंथकारांचा अनुवाद करून जर आम्हांस सांगतात, कीं शिकंदर चादशहानें पंजाबवर स्वारी केली त्या वेळीं जी या देशाची स्थिति होती तीच आज आहे, तर मूर्तिपूजेच्या किंवा जातिभेदाच्या नांवानें हाका मारण्यांत काय हांशील आहे ? कार्यकारणांचा परस्पर जो नित्यसंबंध आहे त्यास कालांतरानें विपर्यास पडत असतो काय ? पोरस् राजानें दिग्विजय करून आलेल्या शिकंदराशीं टक्कर दिली तेव्हां त्याच्या लष्करांत दयानंदजीचा “ सच-गोलंकार ” चालू होता काय ? किंवा आप्पासाहेबानें फिरंग्यांस जेर केलें तेव्हां तो एक प्रकारचा वरप्रसाद घेऊन आला होता काय ? त्याप्रमाणेंच आमच्या देशांत येवढाले कवि, येवढाले शास्त्रकार, येवढाले शिल्पी वगैरे होऊन गेले; पण बेकनूला जसें त्याच्या आईनें शिकविलें त्याप्रमाणें इकडेही गदाधर-पंताची आई मोठी विदुषी होती वगैरे कांहीं एक ऐकण्यांत नाहीं ! मग हजारों वर्षे ज्या कारणांचें अस्तित्व या देशांत आहे त्यांच्या कार्यांचा आविर्भाव काय तो गेल्या पांच पन्नास वर्षांतच दृष्टी पडूं लागला हें म्हणणें किती समंजसपणाचें आहे बरें !

आतां वरील कोट्यांचें जें आम्हीं खंडन केलें त्यावरून कित्येक समंजस मंडळींचें कदाचित् असें अनुमान होईल कीं, वरील बालविवाहादि प्रकार आम्हांस सर्व प्रकारें मान्य होत व आजपर्यंत जें चालत आलें आहे तें सर्व जसेंच्या तसें चालूं ठेवण्याविषयीं आमचा आग्रह आहे. वस्तुतः पाहतां वरील मते काढण्यास बिलकूल आधार नाही. आमचें म्हणणें जें काय आहे तें इतकेंच कीं, वरील प्रकार चांगले असोत किंवा वाईट असोत, त्यांच्यांत फेरफार करणें किंवा ते नाहीसे करणें हें इष्ट असो किंवा अनिष्ट असो; आज आमची जी अवस्था झाली आहे तिला ते कितपत कारणीभूत होत इतकेंच काय तें पहावयाचें. येवढ्यापुरता विचार केला असतां आमचा आजपर्यंत असा अभिप्राय ठरला आहे कीं, वरील गोष्टींमुळे आज आम्ही दुर्बल, द्रव्यहीन, सत्ताहीन, वगैरे झालों आहों या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाही. आम्ही मूर्तीच्या पायां पडतो व स्त्रियांस शिक्षण देत नाहीं यामुळे आम्ही इंग्रेजांचे अंकित झालों हें म्हणणें आणि आम्ही टोप्यांच्या ऐवजीं पागोट्यां घालतो किंवा विजारींच्या ऐवजीं धोत्रें वापरतो म्हणून आज आमची अशी दशा झाली आहे हें म्हणणें हीं दोन्ही 'जुत्तींच्या' पारड्यांत सारख्याच वजनार्ची भरतील असें आम्हांस वाटतें !

६. तेव्हां एकंदरीत पाहतां आमच्या राष्ट्राच्या प्रस्तुत विपत्तीचीं आजपर्यंत आमच्यांतल्या बड्या बड्या मंडळीनें जीं एकेक बडोबडो निदानें ठरविली आहेत, तीं आम्हांस बहुतेक अशीं चुकीचींच वाटतात. वरील उपपत्ति त्यांनीं केवळ इंग्रेज लोकांच्या प्रलापांवरून बसविल्या आहेत. जे इंग्रेज लोक येथें चाळीस वर्षे राहिलेले असतां व इतका काळपावेतो आमच्यांत वावरले असतां इकडील सामान्य गोष्टींच्यासंबंधानेही कित्येक वेळां अत्यंत अनाभिज्ञ असलेले आढळतात; त्यांनीं आमच्या राष्ट्राची आपल्या राष्ट्रावरून परीक्षा करावी, आणि रोगनिदान ठरवावें हें आम्हांस तर केवळ हास्यास्पद वाटतें. इंग्लंडांत हवा निराळी, राहणी निराळी, सर्वच निराळें, पण तें लक्षांत न आणतां इकडच्या रोग्याला जे उपचार करावयाचे ते सर्व तिक्कडचे केले असतां चालतील काय ? जो खरा वैद्य आहे तो अगोदर रोग्याचे प्रकृतीचें मान पूर्णपणें लक्षांत आणतो, त्यास कशापासून काय विकार जडला आहे याचा चांगला विचारपूर्वक शोध करतो आणि मग औषधयोजना करून तिजपासून त्यास गुण

येतो किंवा कसें हें वरचेवर पाहतो. पण यांपैकीं प्रस्तुत प्रकरणीं कांहींच प्रकार आढळत नाहीं. चाललेला प्रकार म्हटला म्हणजे, इंग्रेजी व विशेषतः नेटिव्ह डॉक्टरांचा आढळतो, तो ! डॉक्टर साहेबांस पाचारण करावयाचें म्हटलें म्हणजे, प्रथमतः रथ सज्ज करा, निघण्यापूर्वीं प्रथमतः किंचित् 'व्यावहारिक द्रव्यम्' म्हणून पाद्यपूजा झाल्यानंतर स्वारीची पायबळ बिचाऱ्या रोग्याच्या घरीं बुटस्टॉकिंगानिशीं झाल्यानंतर नलिकाप्रयोग वगैरे थोडेंसैं सोंग झालें कीं, आणा कागद आणि पेन, कीं साहेबांनीं आपल्या पातीदार दवाखानेवाल्यावर दिली एक चिठ्ठी खरडून ! हें आटपलें, कीं निघालें घड्याळ खिशांतून, कीं चालली स्वारी पुनः फडकत—मग या त्याच्या इंग्रजी थाटाखालीं मधें बिचाऱ्या रोग्याचें कांहीं का होईना; त्याची पर्वा कोणाला आहे ! इंग्रेजी वैद्यकग्रंथांतून ठरवलेलीं औषधें ठोकून द्यावयाचीं; मग गुण येणें न येणें त्या ग्रंथकाराच्या माथ्यावर ! डॉक्टरांची व त्यांच्या घोड्यांची चंदी निघाल्याशीं त्यांचें काम ! तर आमच्या आर्यभूमीचीं निदानें आजपर्यंत फरड्या इंग्रेज ग्रंथकारांनीं व हजारों रुपये अप्याय स्वाहा करणाऱ्या रेवरंड मंडळीनें जीं आजवर केलीं आहेत तीं सर्व वरील मासल्याचीं होत. इंग्लंडांत हजामाचा मुलगा लॉर्डची पदवी मिळवतो, किंवा खाटकाचे चिरंजीव वजीर बनून ख्रिस्ती धर्माचे शंकराचार्यही होऊं पाहतात, म्हणून आमच्या पाश्चात्य मंडळीस इकडे तोच प्रकार करावासा वाटतो; व तो प्रकार इकडे सुरू होईपर्यंत सुधारणा थबकून राहणार आहे असा ते सिद्धान्त करतात. त्याप्रमाणेंच इंग्लंडांतील लोक मूर्तिपूजक नाहींत व बेकन किंवा न्यूटन हे देवतार्चन किंवा पितृतर्पण करीत नसत, म्हणून वरील प्रकार सुधारणादेवीचे प्रतिपक्षी होत असें प्रमेय ताबडतोब त्यांच्या डोक्यांत ठाम होऊन बसतें. पण आम्हांस तर वरील प्रकारांचा आणि देशोन्नतीचा येवढा निकट संबंध कोणता आहे तो बिलकूल नजरेस येत नाहीं. आमच्या महाराष्ट्रांत येवढ्या अठरा पगड जाती असतां कोंकणच्या भटांनीं इतक्यांसही मार्गे आपल्या बगलेंत मारून साऱ्या आर्यभूमीस पालण घालून भोजराजा किंवा विक्रमादित्य यांचे दिवस येथें पुनः आणले कीं नाहीं ! मल्हारी धनगराचे जेव्हां मल्हारराव बनले तेव्हां जोतीजींची 'गुलामगिरी' कोठें गेली होती बरें ! राघोबादादा येवढा कर्मिष्ठ होता म्हणून अटकनदीवर केलेली श्रावणी त्याच्या तरवारीच्या आड कधी

आली काय ! उद्यां जर आम्हांस पार्लमेंटांत मेंबर होण्याचा अधिकार आला तर ऐरिश समुद्रांत बुडणाऱ्या सूर्यास अर्धप्रधान केल्याबरोबर कर्णाची अस्त्र-विद्या जशी त्यास समर्थी स्फुरेना त्याप्रमाणे आमची सरस्वतीही अंजुल्युदकाबरोबर विगलित होऊन भर पार्लमेंटांत आम्ही कोरडे ठणठणीत होऊन उभे राहू काय ? तेव्हां एकंदरीत पाहतां आमच्या नवीन पंडितांनीं काढलेल्या सर्व मीमांसा सुविचारापुढे एकदम शुष्कप्राय होऊन जातात. धर्म व व्यवहार हे कोणत्याही देशांत परस्परविरोधाने कधीही राहत नाहींत. दोघांची घासाघास होण्याची वेळ आली असतां त्या घासाघिसीनेच क्रमाक्रमाने दोघांचीही सोय निघते. ख्रिस्ती धर्म येवढा सोज्ज्वळ व सुधारणेस अत्यंत अनुकूल म्हणून त्याचा मिथ्यास्तव तदनुयायी करतात व तेच तुणतुणे आमच्या इकडचे नूतन पंडितही पुढे चालवतात. पण वस्तुतः पाहतां वरील धर्मासारखा व्यवहारदृष्ट्या अप्रयोजक धर्म दुसरा फारच थोडा सांपडेल. आमच्या राज्यकर्त्यांचे सद्गुरु साक्षात् ईश्वरपुत्र हे आपल्या अनुयायांस उपदेश करतात, “ बाबांनो ! तुमच्या एका गालावर कोणी मारिली असतां दुसरा गाल पुढे करीत जा.” “ तुमच्याशीं दुसऱ्यानें जसें वागावें असें तुम्हांस वाटत असेल तसें दुसऱ्यांशीं वागत जा;” “ माझे राज्य या लोकीचें नाहीं, तर आकाशीचें आहे व ते जवळ येत आहे.” हा उपदेशाचा भाग झाला. आतां पवित्र शास्त्रांतील आचार-प्रकरण पाहा. आदितवारीं ईश्वराने विश्रांति घेतली, यास्तव सर्व मनुष्यांनीं त्या पवित्र दिवशीं विश्रांति घ्यावी. कांहीं एक काम करूं नये, जो करील तो महापातकाचा अधिकारी होईल. त्याप्रमाणेच ईश्वराची मोठी तुतारी शेवटच्या न्यायाच्या दिवशीं वाजणार आहे. यास्तव सर्वांनीं आपापल्या थडग्यांतून बाहेर पडण्याची त्या दिवसाची तयारी करून ठेवावी ! आतां वरील उपदेश व वरील आचार यांविषयीं जर विचार केला, तर साऱ्या ख्रिस्ती लोकांच्या मार्थी ईश्वरदत्त आज्ञांचा केवळ भंग केल्याचा चार्ज येत नाहीं काय ? एका थोबाडींत लगावली असतां दुसरें थोबाड पुढे फरणारें ख्रिस्तिपुत्र आज साऱ्या भूमंडळावर कितीसे आढळतील बरे ? येशूच्या नांवावर विकून प्रतिमासीं हजारों रुपये पोतडींत भरणान्या पाद्री साहेबांवरच वरील चपेटिका-प्रयोग केला असतां पोलिसास न बोलावणारे देवाचे लाल कितीसे सांपडतील ? क्लेव, हेस्टिंग्स, डलहौसी, लिटन, टेंपल वगैरे मंडळींची

शेवटल्या दिवशीं ईश्वरपुत्र सपाटून पाठ थोपटील काय ? ही सारी खाशी मंडळी जर खिस्ती होय; तर उमाजी रामोशास वरील न्यायाचे दिवशीं खिस्ताचें अर्धासन कां मिळूं नये ? इंग्रजांचा व साऱ्या खिस्ती लोकांचा आज कित्येक शतके जो एकंदर जगाशीं व्यवहार चालूं आहे त्यास वरील खिस्त-प्रणीत द्वितीय सूत्र कितपतसें लागूं पडेल बरें ? इंग्रज लोक गेल्यावर आमच्याशीं ज्या तऱ्हेनें वागले त्याच तऱ्हेनें इतरांनीं त्यांच्याशीं वागावें असें ते इच्छितात काय ? आम्हीं उठून उद्यां इंग्लंडावर गेलों; आणि सारी दौलत आणून हिंदुस्थानांत भरली तर चालेल ? नाना तऱ्हेचे चरफ लावून तेथील प्रजा सारी पिळून काढली असतां तें आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूस कितीसें मानवेल बरें ? फुलर साहेबांनीं एका शिपायास मारलें आणि त्याच्या बायकोस तीस रुपये त्याच्या प्राणाची भरपाई म्हणून दिले, त्याप्रमाणेंच एकाद्या खिस्त-पुत्रास आकाशांतील बापाकडे रवाना करून मडमसाहेबांची समजूत वरील दक्षिणा देऊन केली तर मोठी मौज होईल नाहीं बरें ! विचारा कूसावर चढणारा येशू जर आपल्या शिष्यांस असें सांगतो, कीं मी तुम्हांस आकाशांतील राज्याचे वांटेकरी करीन, तर या सच्छिष्यांनीं साऱ्या पृथ्वीवर जो धिंगाणा घातला व अजूनही घालीत आहेत व नवी नवी रणसामग्री करून एकमेकांच्या उरावर बसण्यास ते जे नेहमीं टपलेले असतात, हा सर्व प्रकार ईश्वरपुत्राच्या कानांवर जेव्हां पूर्वोक्त दिवशीं जाईल तेव्हां त्यास काय वाटेल बरें ? आमच्या साऱ्या भोळ्या आदिपितरांनीं नुसतें झाडाचें फळ तोडून खाळें येवढ्याबद्दल जर अह्मासाहेब इतके क्रुद्ध झाले, तर त्यांच्या पुत्रांस वरील आज्ञाभंग पाहून किती अपरिमित संतोष होईल कोण जाणे ! ! ! याप्रमाणेंच विश्रामदिवशीं काम केले असतां महापातक लागतें या पवित्र आज्ञेचा तरी वरील सत्यधर्मी लोक कितीसा प्रतिपाळ करतात हें दिसतेंच आहे; तसेंच जहाजावर जे जे मरतात त्यांचा अंत्यविधि ' समुद्रास्तृप्यंतु ' या वचनास अनुसरून जो होत असतो त्या वेळेस तरी पवित्र शास्त्र गुंडाळून ठेवितात कीं नाहीं ? कां कीं, अटलांटिक किंवा पासिफिक महासागराच्या तळीं शेवटच्या दिवशींची तुतारी वरील खिस्तपुत्रांच्या कानीं पडेल हें म्हणणें नीट दिसत नाहीं; आणि त्यांतून ही जी मंडळी माशांच्या उदरीं जाऊन त्यांचा तळीराम गार करीत असेल त्यांची तर विचान्यांची मधल्यामध्ये काय वाट होणार कोण जाणे ! ' इतो

भ्रष्टास्ततो भ्रष्टाः ' ! ! असो; तर एकंदरीत काय सांगावयाचें, कीं ईश्वरप्रणीत व अत्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांचा जो खासा ख्रिस्ती धर्म त्याची वर सांगितल्या-प्रमाणें दशा आहे. त्यांतील अत्यंत मूलभूत सिद्धांतही व्यवहाराला अत्यंत विरुद्ध आहेत. त्याप्रमाणें जर कोणी चालेल म्हणेल तर त्यास विचान्यास एक पाऊलही पुढें टाकण्याची सोय नाही. मग असें असतांही आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूनीं जर आज इतकी मजल मारली, तर प्राच्य आर्यांनीं येवढें हवाल-दील होऊन हात टेकून कशाला बसायला पाहिजे बरें ? आम्हांस तर खास वाटतें कीं, आजपर्यंत आमच्या खाशा विद्वन्मंडळानें आपल्या जुन्या धर्मासंबंधानें व भटांच्या नांवानें सदोदित हाकाटी करीत बसावयाचें सोडून आपला देश सुधारायाचे कामीं जर एकदम कंबर बांधली असती तर आज मित्ती-लाच आम्ही केवढा पल्ला गाठला असता ! पण आजपर्यंत झालेला प्रकार कांहीं विचित्रच ! मूर्तिपूजा ही आमच्या देशाच्या सुधारणेस अत्यंत विघ्नभूत म्हणून ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज वगैरेंची स्थापना अवश्य झाली पाहिजे. जुने शास्त्री व जुनीं भट्टे मोठीं खडतर म्हणून प्रथम पाठशाळेचा विध्वंस होऊन हें पुरंधरचें बंड मोडलें पाहिजे. जातिभेद हा तर समंध. यास्तव सब-गोलंकार करण्याचा मत्ता पाश्चात्य सुधारणेचा केवळ अर्कच जो द्राक्ष-रस याच्याकडे सोंपवून दिला पाहिजे. युरोपांत स्त्रियांच्या पाणिग्रहणास कांहीं मर्यादा नाही. यास्तव चाळीस व पन्नास वर्षांच्या कोवळ्या वधूवरांचा संयोग होऊन लग्नाची टाळी वाजली पाहिजे; आमच्यांतले नामदारपुत्र प्रभृति एकेक जाडे जाडे पंडित विलायतेस जाऊन पार्लमेंट गर्जवून देणार, यास्तव सोवळ्याओवळ्याचें मूर्खपणाचें लचांड काढून टाकण्याकरितां देहास पावन करणाऱ्या बुटणेरी पावांचा ओनामा येथपासून पढला पाहिजे ! याप्रमाणें आमची सुधारणेच्यु मंडळी आजपर्यंत कोणी कोणीकडे भकून गेली आहे याचा पत्ता नाही; आणि इतके दिवस सुधारणेच्या मार्गें लागलें असतां ती अद्याप घावली नाही ती नाहीच ! नाही म्हणावयाला “ शिव शिव न हिंदुर्न यवनः ” इतक्या मासल्याचें कांहीं चारपांच करावयाला मात्र आम्ही शिकलों आहोंत ! त्यांच्या योगानें आमच्या पूर्ण स्वरूपास आम्ही मुकून हल्लींच्या दैन्य व विपत्ति यांच्या विलक्षण स्थितीस मात्र येऊन पोहोचलों आहों ! ना धर्म, ना देश, ना सामर्थ्य, ना संपत्ति, ना कांहीं ! !

छिन्नोऽपि रोहति तरुश्चंद्रः क्षीणोऽपि वर्धते लोके ॥

इति विमृशतः संतः संतप्यते न लोकेऽस्मिन् ॥^१

अंक ८३—(१) विषयोपक्रम. (२) उपपत्ति व विचार.

१. मागील अंकांत आमच्या राष्ट्राच्यासंबंधानें आजपर्यंत विद्वन्मंडळानें काय काय निदानें ठरविलीं व काय काय चिकित्साप्रयोग केले तें सांगितलें. आतां आम्ही आपली उपपत्ति व उपचार आमच्या देशबंधूंंस सादर करून हा विषय आटपतो.

२. प्रथमतः आमच्या प्रस्तुतच्या व्हासस्थितीची उपपत्ति. प्रस्तुत विषयावर आमच्या आजपर्यंत काय समजुती झाल्या आहेत त्या नुसत्याच आम्हीं प्रदर्शित केल्या आहेत. यास्तव त्या पुन्हा; येथें दाखल करण्याची जरूरी नाही. आमचा ठरलेला सिद्धान्त आम्हीं मागेंच नमूद केला आहे, कीं आमच्या देशास कांहीं एक झालें नाही. त्याची नाडी अद्याप साफ चालत असून शरीर-प्रकृतीस म्हणण्यासारखा कांहीं एक विकार झाला नाही. यास्तव आमच्या अर्वाचीन पंडितमंडळीनें डॉक्टरी पद्धतीस अनुसरून एकावर एक जालीम देव सुरू करून व शस्त्रक्रियेचे तीव्र प्रयोग करून त्याची जी हलाखी मांडली आहे व विनाकारण विटंबना आरंभली आहे ती सर्व सोडून देऊन साधारण पौष्टिकाचे उपचार त्याजवर सुरू झाले असतां तो लवकरच पुनः पहिल्यासारखा सशक्त व तेजस्वी होईल, याविषयीं आम्हांस बिलकूल रांशय नाही. हल्लीं जी आमच्या राष्ट्रास विपत्तीची स्थिति प्राप्त झाली आहे ती आमच्या दोषांमुळे आली नसून ती यद्दृच्छेनें कोणत्याही देशास येण्यासारखी आहे, व आजपर्यंत आलीही आहे. इंग्रेज लोक हे आम्हांहून अनेक प्रकारांनीं बलिष्ठ असल्यामुळे व आमचें दैव फिरल्यामुळे हल्लींच्या अवस्थेंत आम्ही येऊन पडलों आहों. ज्या प्रचलतेमुळे व ज्या सद्दीमुळे स्कॉटलंडसारखा वीर्यपरिप्लुत देश आमच्या राजकर्त्यांच्या सत्तेखालीं आला, आणि फिलिप व

१ “ झाड तोडलें तरी वाढतें, व चंद्रास क्षय लागला असतांही तो पुनः वृद्धिगत होतो—या सृष्टिक्रमाकडे लक्ष देऊन सज्जन विपत्तींतही खचून जात नाहीत.”

नेपोलियनसारखे मी मी म्हणत त्यांच्यावर चढाई करून गेले असतांही ते हतवीर्य होऊन माधारी आले, त्याच दोन कारणांचा प्रभाव येथेहि गाजला आहे. बाकी ज्या देशांत शिवाजी, बाजीराव, माधवराव, राघोबा, हैदर, यशवंतराव, रणजितसिंग, तात्या टोपी, असलाले एकेक तरवारबहादूर होऊन गेले व बाळाजी विश्वनाथ, नाना फडणीस, सखाराम बापु, महादजी शिंदे, नानासाहेब, असले मसलती पुरुष ज्या देशांत निपजले तो म्हणजे क्यापटन क्लेव सारख्यांस व वॉरन हेस्टिंग्ससारख्यांसही हार जावा अशांतली बिलकूल गोष्ट नव्हती ! पण कालगति विचित्र आहे; त्या वैचित्र्यांतीलच आमची प्रस्तुतची स्थिति हा एक होय.

आतां ही जी आमची सांप्रतची दुरवस्था हीतून सुटण्याचा कांहीं मार्ग आहे कीं नाहीं व असल्यास तो कोणता याविषयीं विवेचन करावयाचें.

आमच्या प्रस्तुतच्या दैन्याचें मुख्य कारण काय आहे हें कोणालाही सांगायला नकोच. तें परकी अंमल हें होय हें उघड आहे. इंग्रेज लोक इकडे प्रभू होण्यापूर्वी हा देश फार संपन्न होता व मुसलमानांची जुलमी म्हटलेली कारकीर्द सांप्रतच्या सुधारलेल्या कारकीर्दीहून शंभर वाट्यांनीं बरी वगैरे गोष्टी अलीकडे सिद्धान्तासारख्या होऊन बसल्या आहेत, व प्रत्यक्ष इंग्रेज लोकहि त्या बोलून दाखवितात, हें आज बहुधा सर्वास माहीत असेलच. असो; तर आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूंचें आधिपत्य हें जर आमच्या विपत्तीचें मोठें कारण होय, तर तें नाहींसे झालें असतां आमची स्थिति सुधारेल ही अर्थातच कोणाच्याही मनांत प्रथमतः मोठी कल्पना येणार आहे तर आमचा व आमच्या राज्यकर्त्यांचा संबंध तोडून टाकून आपणांस सुखी करण्याचें आमच्या स्वाधीन आहे कीं काय याविषयीं पहिल्याप्रथम विचार करूं.

वरील उपाय म्हटला म्हणजे आम्हीं आमच्या राज्यकार्याशीं लढाईला उभे राहून त्यांचा पराजय करावयाचा व आपलें राज्य पुन्हा आपलें आपण वहिवाटायचें हा होय. आतां ही गोष्ट हल्लींच्या काळीं कितपत साध्य आहे हें बहुधा एकाद्या लहान पोरालाही कळण्यासारखें आहे. जो असंबंध सिद्ध करावयास आमच्या पातालवासी बंधूस आठ वर्षे घनघोर संग्राम करावा लागला व ऐरिश लोकांनीं आज शेकडों वेळां झटापटी खाल्ल्या पण कांहीं एक झालें नाहीं, तो आमच्यानें आज तडीस जावयाचा म्हणजे खरेखुरेच मुसळास अंकूर फुटायाने होत. आमच्या

राज्यकर्त्यांचे केवढे अपार सामर्थ्य व केवढा फट्टा सरंजाम, तसाच केवढा जगड्-
न्याळ बंदोबस्त; आणि आमच्याकडे मंडळींत परस्पर किती सूत, आमची
हल्लींची रणसामग्री किती व युद्धकलेचे ज्ञान किती—सर्वच गोष्टी अनुकूल ! असो;
तर वरील थोरल्या उपायाच्या संबधाने तर आज कोणी गोष्टही काढूं नये अशी
सांप्रतची अवस्था आहे हें स्पष्टच आहे.

तेव्हां हें सिद्ध आहे कीं, आम्हांस सांप्रतच्या दुरवस्थेतून जर निघावयाचे
असेल तर आमच्या सांप्रतच्या राज्यकर्त्यांशीं विघडून आम्हांस बिलकूल सोय
नाहीं. जो प्रसंग पडला आहे त्यास अगोदर सादर होऊन त्यांच्या सलोख्यानेच
जें कांहीं कार्य होईल तेवढें करून घेतलें पाहिजे. हा सलोखा होण्यास
दिवसेंदिवस अधिकाधिक सोईही होत चालल्या आहेत. पूर्वी टोपकराचा स्पर्श
होतांच सचैल स्नान करावें अशा ज्या आमच्या ठिकाणीं आमच्या पाश्चात्य
आर्यबंधूविषयीं समजुती होत्या त्या आतां पुष्कळ कमी होऊन त्यांचें वैभव
व थोरवी हीं आमच्या पुरतीं लक्षांत येऊन चुकलीं आहेत. त्याप्रमाणें हिंदु
म्हणजे आफ्रिकेतील निग्रो लोकांचे बंधु ही जी आकाशातील बापाच्या पवित्र
लेकरांनीं चोहोंकडे समजूत पसरून दिली होती, तींतही आतां इतकें अंतर
पडलें आहे कीं, जगाच्या चारी खंडांत गीर्वाण वाणीचा घोष सुरू होऊन
अमेरिकेंतली मंडळी अर्धागोल वलांडून आम्हांस कडकडून भेटण्याकरितां
उड्या टाकूं लागली आहे. तसेंच अर्वाचीन शास्त्रांनीं व कलांनीं सारें भूमंडल
एकमय करून टाकून 'पवित्र शास्त्रां'तील सार्वलौकिक बंधुत्वाचें जें पोकळ
मत त्यास अयथार्थता आणण्याचा योग आणला आहे. खेरीज या शतकांत
राजांच्या सत्तेस धक्का बसून त्यांचें माहात्म्य किती कमी होत चाललें आहे
आणि लोकप्रभुत्व व स्वातंत्र्य हीं तत्त्वे चोहोंकडे किती जारीनें पसरत चाललीं
आहेत, हें आज कोणाही शोधक मनुष्याला अश्रुत नाहीं. तर वरील सर्व
गोष्टींचा विचार केला असतां उमेद, करण्या-येण्यासारखी आहे, कीं हल्लींच्या
निकृष्टावस्थेतून निघून हिंदुस्थाननें पुनः आपलें नांव जगांत गाजवावें असें
होण्यास दिवसेंदिवस अधिकाधिक उपाय सिद्ध होत आहेत.

आतां वरील उपाय कोणते, त्यांची योजना कोणत्या तऱ्हेनें झाली पाहिजे,
व आजपर्यंत आमच्या मंडळींचे काय काय चुकत होतें वगैरे गोष्टींच्या संब-
धानें आम्ही आपले विचार आमच्या देशबंधूंस सादर करितों.

मनुष्याची किंवा राष्ट्राची सुधारणा करावयाची म्हटली म्हणजे तिचा पाया आत्मस्थितीचें पूर्णज्ञान हें होय. ज्यास आपली व्यवस्था काय आहे, पुढें काय होणार, आपलें बलाबल किती वगैरे गोष्टींचें चांगलेसें ज्ञान नाही त्याची स्थिति कधीं सुधारायाची नाही. तर आमच्या लोकांस प्रथमतः स्वतःविषयीचें ज्ञान करून देणें अवश्य होय. आतां स्वतःविषयीचें ज्ञान म्हणजे काय अशी कोणी पृच्छा करील तर तिचें उत्तर असें आहे: साऱ्या जगाची स्थिति हल्लीं काय आहे, अलीकडे निरनिराळ्या संबधानीं पृथ्वीतील देशांचें परस्परांशीं व्यापार कसे सुरू आहेत, त्यांत या आमच्या देशाचे इतरांशीं दळणवळण कोणत्या प्रकारचें आहे, आमच्या राष्ट्राची पूर्वी स्थिति कशी होती व हल्लीं कशी आहे, या स्थित्यंतराची उपपत्ति काय, आपली पुनः भरभराट होण्यास कोणत्या गोष्टी आवश्यक आहेत इत्यादि विषयांवर सर्वांचें यथार्थ समज होणें हें अगोदर फार जरूरीचें आहे. हें जोंपर्यंत होणार नाही, तोंपर्यंत हल्लीं-सारखें पोकळ लोककल्याण व रिकामी बडबड चालेल व वास्तविक उपयोगाचें असें कांहीं होणार नाही. उघडच आहे कीं, ज्याला आपणांस कांहीं रोग जडला आहे हीच मुळीं कल्पना नाही तो औषधक्रियेची तजवीज कशाला करील? तो मूर्खपणानें कुपथ्यावर कुपथ्यें करून ऐन त्रिदोषाच्या वेळेस मात्र हाका मारीत बसेल, तर ज्यास आपली प्रकृति नीट करून शरीर सुदृढ करावयाचें असेल त्यानें प्रथमतः आपल्या प्रकृतीचें मान समजून घेणें जसें अत्यावश्यक त्याप्रमाणेंच येथेही प्रत्येक मनुष्यास आपल्या देशाची स्थिति पूर्णपणें लक्षांत येऊन आपलें बळाबळ जेव्हां पुरतेपणीं त्याच्या मनांत भरेल तेव्हां आमच्या सुधारणेला आरंभ झाला असें खास म्हणतां येईल. आतां ही साऱ्या राष्ट्राची जागृति व्हावी कशी? हा वरच्याच्या पुढचा प्रश्न होय. पण याचाही निकाल करणें फार कठीण आहे असें नाही. अज्ञानध्वंसनाचीं अलीकडे जशीं जबरदस्त साधनें उपलब्ध झालीं आहेत तशीं पूर्वी कधींही नव्हतीं. छापखाने, आगगाड्या, आगबोटी, डाका, तारायंत्र वगैरे अर्वाचीन कला हीं सर्व युद्धांत उपयोगी पडणारी अशीं केवळ दिव्य अस्त्रेंच होत असें म्हटलें असतां चालेल; पण हीं सर्व स्वतः केवढींही प्रचळ असलीं तरी उपयोग काय? पंतांनीं आपल्या प्रसिद्ध महाकाव्यांत म्हटलें आहे:—

सहाय असिला असें तरिच मानवे शत्रुला ।

मोठी भवानी तरवार असली तरी तिचें पाणिग्रहण जेव्हां 'यवनकुंजर-शिरपर' चढणाऱ्या 'सिंहा'ने करावें तेव्हां तिचें पाणी खळाळणार, नाहीं तर कोंडून राहिलेल्या डबक्याप्रमाणें तें जागच्याजागीं मळ बसून राहणार !

तर वरील महासाधनांच्या द्वारे आमचा येवढा सारा देश कुंभकर्णासारखा निद्रापद भोगीत स्वस्थ व सुस्त होऊन पडला आहे; त्यास हालहालवून जागे करण्याची प्रथमतः तजवीज झाली पाहिजे. हाच प्रकार यापूर्वी साऱ्या युरोपांत, फ्रान्स देशांत व रशियांत झालेला आहे. अवघें युरोपखंड हें सोळाव्या शतकापूर्वी आमच्या देशाप्रमाणेंच स्वस्थपणें घोरत पडलें होतें; पण चीन देशांतून मुद्रणकलेनें येऊन पाश्चात्य राष्ट्रांचे ठायीं वस्ती मात्र केली ती लागलीच पलास-साठ वर्षांत जिकडे तिकडे चळवळ सुरू झाली. जुन्या ग्रीक व लॅटिन ग्रंथांचा साऱ्या देशांत अभ्यास व्हावयास लागून युरोपची बुद्धिदेवता फार दिवसपर्यंत जी निद्रिस्त झाली होती ती एकाएकीं जागृत झाली. हिचें फळ सोळाव्या शतकांतील जगप्रसिद्ध धर्मक्रांति हें होय. याप्रमाणेंच फ्रान्स देशांतही अठराव्या शतकापर्यंत बिलकूल गडबड नसून हवी तशी अंदाधुंदी चालली होती; व एकंदर राष्ट्र हें भेंढवाड्यासारखें होऊन गेलें होतें. सरकारी अधिकाऱ्यांनीं हवे तसे जुलूम करावे आणि खुशाल खपले जावे; पण व्हाल्टेर प्रभृति महान् महान् ग्रंथकारांनीं देशभाषेच्या द्वारे लोकांचें मन क्षुब्ध करून त्यांस सुजाण केल्याबरोबर वरील शतकाच्या शेवटीं अशी धुमश्चक्री उडाली आहे कीं, तिनें फ्रान्सच काय पण सारें युरोपखंड खळबळून सोडलें ! अशाच प्रकारचें तिसरें उदाहरण रशियन लोकांचें होय. हे लोक अद्यापीही आडदांड व दांडगे असेच आहेत व त्यांची गणना सरासरी अर्धवट रानटी लोकांतच आहे. मग दोन शतकांपूर्वी तर त्यांची अवस्था काय असेल ती पहा ! पण तसल्या स्थितींतही त्यांचा राजा पिटर दि ग्रेट यानें जातीनें अचाट मेहेनत करून त्यांची सुधारणा करण्याचें मनांत आणलें, आणि पांच-पंचवीस वर्षांत आपल्या राष्ट्रांत अतोनात फरक करून सोडला तो इतका कीं, रशियाचें संस्थान आज साऱ्या युरोपांत प्रबळ होऊन बसलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं ! असो; तर ज्ञानाच्या प्रसाराचा महिमा असा विचित्र आहे.

जेव्हां आमच्या देशाची दहाखी पाहून ज्यास खरोखर दुःख होत असेल,

व तिजपासून त्याची सुटका व्हावी म्हणून जे झटत असतील त्यांनी वरील ज्ञानांजनाचा प्रयोग करण्याचें मनावर घेतलें पाहिजे. सर्व क्रियेचें मूळ मन आहे. यास्तव तेंच सुविचारसंपन्न व पोक्त झालें असतां केवढा फायदा होणार बरें ! ही गोष्ट एवढी स्पष्ट असतांही हिजकडे आमच्या आजपर्यंतच्या पुढारी मंडळींचें कांहींच लक्ष पोंचलें नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. देशहिताची दीक्षा विद्यापीठांतील भट्टाचार्यांपासून घेऊन निघाल्यावर आमच्या नूतन पंडित-मंडळीनें करावें काय, तर सरकारी हुद्दे मिळवावे जन्मभाषेची व आपल्या देशाची ओळख विसरून जाऊन पाश्चात्य भाषेत निरंतर अद्वातद्वा प्रलाप करावे व आपल्या राज्यकर्त्यांचें सर्व प्रकारें अनुकरण करून मोराची पिसें लावून आयता थोरपणा मिळवूं पाहणाऱ्या डोमकावळ्याच्या पंक्तीला बसावें, आणि लोककल्याणाची मोठी शिकस्त काय तर मोठा थोरला तंबुरा घेऊन आकाशांतील बापाच्या कानीं सुस्वर आक्रोश पाडावा. किंवा मिशनरीसाहेब जसें एखाद्या 'वेड्या कोंकराला' घेऊन आपल्या कळपांत ओढून नेतात त्या-प्रमाणें एकादा उपटसुंव्या बघावा आणि एकाद्या हतभाग्य देशभगिनीचा व त्याचा योग करून देऊन आपण मुकाटयानें निसटून जावें ! ज्यांच्या शिरावर साऱ्या देशसुधारणेचा भार व जे आपणांस आटोकाट शहाणे समजून आपल्या देशबंधूंचें विपत्तिरूप महागर्तेतून उद्धरण करणार त्यांच्या वरील कृति पाहून कोणास आश्चर्य व खेद वाटणार नाहींत ! प्रार्थनासमाजीय तंतुवाद्यांच्या शंभर भोपळ्यांनीं तरी हा विपन्मय देश तरण्याचा संभव आहे काय ? त्यांचा कर्णमधुर व पवित्र स्व हिंदुस्थानच्या वीस कोटी प्रजेच्या कानीं कधीं पडणार ! आणि तो पडला असेंही जरी मानलें तरी त्यापासून या भरतवर्षाची उन्नति होण्याचा कितीसा संभव आहे याविषयीं आम्हांस फार संदेह आहे. ब्रह्म-समाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज हे जरी गूप जारीनें सुरू झाले तरी त्यांत देशास किफायत ती काय होणार ? इतर शेंकडों पंथ आहेत त्यांत हेही आणखी सामील होतील, दुसरें काय ? त्याप्रमाणेंच अलीकडे पूर्वीचें संप्रदाय मोडून टाकून हवे तसे गमतीचे विवाह जे होत आहेत त्यापासून तरी काय निष्पन्न होणार असेल तें होवो ! इकडील एकादी फाकडी मिस (कुमारी) आणि तिच्या एकादा घोटक ब्रह्मचर्य आचरणारा गोरा नवरा यांचा गांधर्वविवाह झाल्यानें आमच्या देशसुधारणेचें तारुं जर पुढें ढळलें जाणार तर वाटदर

मुक्कामी कांहीं वर्षांपूर्वी जो कपोत विवाह येवढ्या फडाक्याने गाजला तोही देशोन्नतीची पताका फडकवण्यास परमसाधनीभूत म्हणून समजावयास नको काय ? एकंदरीत पाहतां आम्हांस वरील प्रकार केवळ बालिशत्वाचे वाटतात. त्यांत व देशोन्नतीत ज्यास कार्यकारणभाव दिसत असेल त्यांचे तार्किक आमच्याहून फार निराळे आहे असें म्हणून स्वस्थ बसणें भाग आहे !

मग देशसुधारणेचा राजमान्य मार्ग म्हटला म्हणजे, लोकांस ज्ञानसंपन्न करणें हा होय. ही संपन्नता सिद्ध करण्याचीं मोठीं दोन साधनें म्हटलीं म्हणजे रसना व लेखणी हीं होत. पहिल्या सदराखालीं शाळा, व्याख्यानें हीं येतात व दुसऱ्याखालीं वर्तमानपत्रे, मासिके पुस्तके व ग्रंथ हे येतात. ह्या दोन्ही साधनांचा उत्कर्ष होऊन या अज्ञानांध राष्ट्राचे डोळे उघडावे एतदर्थ आमच्या थोर व दयाळू सरकारनें आजपर्यंत थोडा उद्योग केला आहे असें नाहीं. युनिव्हर्सिटी (विद्यापीठ) विद्यालये, शाळा वगैरेची स्थापना करून आज वर्षोनवर्षे त्यांची व्यवस्था चालविली आहे व देशभाषांची अभिवृद्धि व्हावी म्हणूनही होईल तितका प्रयत्न सरकारनें केला असून अजूनही तो चालू आहेच. पण सरकारनें आपलें काम बजाविलें म्हणून तितक्यानें काय झालें ? आम्ही स्वतः मोठे कर्तृत्वाचे पडलों ना ? आमच्या तोंडावर अचानक जांभूळ पडलें तरी तें आंत लोटायालाही आणखी कोणी पाहिजेच ! आमची मर्दुमकी असली, कीं रडतरावाप्रमाणें आम्हांला घोड्यावर बसवून शिवाय आमच्या हातून लोकांनीं तलवारही मारविली पाहिजे ! वस्तुतः पाहतां सरकारनें जर इतका पल्ला मारला तर बाकीची मजल आम्हीं मोठ्या संतोषानें व उत्साहानें केव्हांच आटपावी. येवढा ज्ञानाचा प्रवाह आडवून त्याची मालकी जर आमच्या सरकारनें आमच्या नवीन बांडांस दिली तर नलिकाद्वारे घरोघर उदकसंचय करण्याचें अल्पस्वल्प कामही त्यांच्यानें होऊं नये ? पण हें करतो कोण व गरज कोणाला ? शिवाय असें करण्यापासून कांहीं फायदा होण्यासारखा आहे हें तरी कोणाच्या अंतःकरणांत बिंबलें आहे ? आमच्या भाषेत म्हण आहे कीं, ' डोळ्यांत केर आणि कानांत फुंकर ' तर याच न्यायानें सारी व्यवस्था चालली आहे. आमची अन्नान्नगत झाली आहे. दुष्काळाचा तडाका उडाला म्हणजे लाखों लोकांची चांदी उडते आहे, सरकार-देण्याखालीं रयतेचा चुराडा होत आहे. लोकांस आपल्या

सामान्य हक्कांचें व सामान्य गोष्टींचेंसुद्धां ज्ञान नसून त्यांच्या अभावीं त्यांची स्थिति पशुवर्गासारखी होऊन गेलेली आहे. येवढा हा संपन्न देश असतां, येथील लोकसंख्या येवढी असतां, लोकांची बुद्धि येवढी प्रखर असतां व आहे तेथें अर्थसंचयही विपुल असतां कल्पवृक्षाखालीं उपवास या न्यायानें इतकी प्रजा व्यर्थ हाल सोसते आहे—ही स्थिति सर्वांच्या डोळ्यांसमोर आहे; आणि देशोन्नतीचे धुरंधर वरील विपत्तींच्या प्रतिकारार्थ उद्योग काय करीत आहेत म्हणाल तर एक आकाशांतील बापास आरोळी देत आहेत. दुसरें आपल्या लेडीकरवीं दुसऱ्या गौरकाय अधिकाऱ्यांचें हस्तपीडनपूर्वक स्वागत करताहेत, कोणी पार्लमेंटच्या गर्दीत गुंग होऊन गेले आहेत, कोणी अर्वाचीन सोनरसांत तल्लीन होऊन जातिभेदरूप महान् अनिष्टाचा उपशम होऊन या देशास आराम पडावा म्हणून अर्वाचीन ऋषींचा तांडा जुळवून गवालंभाचें अनुष्ठान करीत आहेत. कोणी सरकारी अधिकाऱ्यांचें प्रतिदिवशीं उंबरठे पुजून त्यांच्यापुढें निरंतर लांगूलचालन करीत आहेत इ. इ. हा सर्व प्रकार आम्हांस तर लज्जास्पद दिसतो. मेकॅलेसारख्यांनीं येवढी भवति न भवति करून व येवढा अट्टाहास करून जी शिक्षणपद्धति सुरू केली तिची वर सांगितलीं हींच फळें काय ? त्यांनीं लावलेल्या उत्तम वृक्षास दरवर्षीं येवढा मोहोर येत असतां तो बहुधा सगळाचा सगळा गळून जावा आणि फळ म्हणून प्रायः सुळींच धरूं नये ही केवढी खेदाची गोष्ट आहे ! आमच्या राष्ट्राचे पालक म्हणून ज्यास सरकारनें नेमलें आहे त्यांनीं आपला अधिकार किती उत्कृष्टपणें आजपर्यंत बजावला बरें ?

विभ्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबंधमस्मद्धनुः

—शाकुंतल

REFBK-0005580

